

ضرورت و لزوم مطالعه تاریخ (یادآوری)

- آگاهی از وقایع و یافتن علت ها و درک روابط بین آنها به منظور جلوگیری از تکرار اشتباهات گذشتگان .

- ارتباط انکارناپذیر انسان و اندیشه و عمل او با گذشته . انسان در واقع تربیت یافته طول عمر خویشتن است.

- شناخت ما از هر پدیده ای به میزان شناخت ما از فرآیند تاریخی آن پدیده بستگی دارد.

ادراک درست از شرایط عام که شامل دریافت اوضاع و احوال کلی (مکان و زمان) ویژگیهای اقتصادی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی امکانات و محدودیتها است و شرایط خاص پدیده مشتمل بر ویژگیهای خود پدیده آنچنانکه هست می گردد.

شرایط عام شامل شناخت چرایی وضع موجود است که به تخمین دگرگونیهای بعدی و پیش بینی تحولات آینده منجر می شود.

ضرورت مطالعه ی تاریخ شهرنشینی :

مطالعه ی تاریخ تمدن انسان مستلزم مطالعه ی فضاها ی زیستی وی نیز هست.

از دیدگاه واژه شناسی هم خانوادگی و هم ریشه بودن واژه های تمدن (civilization) و مدنیت و شهر (city) نشان اهمیت شهرنشینی در تمدن است ، به نوعی می توان شهرنشینی را ملاک تمدن دانست .

- موضوع تاریخ تنها تعریف وقایع سیاسی ، نظامی نیست بلکه تمامی مسایل فرهنگی ، قومی ، مذهبی ، اقتصادی ، علمی و تکنیکی و... را شامل می شود و نیز مجموعه ساخته های عینی انسان و از جمله فضاها ی کالبدی زیست او.

تغییرات و دگرگونی های اجتماعی – فرهنگی و اقتصادی که منجر به تغییر در شیوه های زیست و تغییر و تأثیر در شکل و ساختار کالبدی شهر می گذارد و به نوعی شکل شهر و مسکن بازتاب اوضاع و احوال اجتماعی و فرهنگی ، سیاسی و اقتصادی حاکم بر جامعه است ، که در مقطع زمانی و مکانی خاص خود اتفاق می افتد. بنابراین با مطالعه تاریخ شهرنشینی برخی دلایل بنیادین نحوه ی شکل دادن امروز ما به فضاها ی زیستی روشن می شود.(تاریخ شکل شهر)

با درک لزوم مطالعه تاریخ شهرنشینی و شهرسازی چه به عنوان بعدی از ابعاد تاریخ تمدن انسان و چه به عنوان عاملی مؤثر بر شکل فضاها ی کنونی زیست وی مطالعه ی تاریخ شهرنشینی را آغاز می کنیم. عوامل مؤثر بر شکل گیری شهرها :در شکل گیری مجتمع های زیستی و شهرها از زمان پیدایش تمدنهای اولیه چه در جهان و چه در ایران چند عامل اصلی نقش تعیین کننده داشته اند. شکل کلی شهر حاصل و برآیند این چند عامل است

عوامل تعیین کننده وضعیت شهر مشتمل بر سه دسته زیرند:

1. مسایل جهان بینی: که شامل نوع نگرش به جهان، دین و مذهب، مسلک، فرق متفاوت اجتماعی است چرا که شهر تبلور کالبدی جامعه ای است که در آن می زید. (راپاپورت)
2. عامل اقتصادی: شامل مباحثی چون تعریف مادی جهان، نحوه تولید و توزیع ثروت و مصرف محصولات و رابطه ی آن با ساخت کالبدی شهر است. (گوردن چایلد)
پدیده غارت – دفاع در سرنوشت شهرهای جهان و سرزمین ایران که گویای تاثیرات جدی مسایل اقتصادی بر سرنوشت و حیات شهرهای ما بوده است.
3. عامل محیط یا اقلیم و ویژگیهای زیست محیطی: که در حیات شهرها و نقش قطعی که عناصر طبیعی بر تعیین موقعیت شهرها داشته است. به ویژه تاثیر این عامل را در شکل گیری تمدنهای نخستین که عمدتاً در کنار رودخانه های بزرگ ایجاد شدند و از همین رو تمدنهای رودخانه ای نیز نام گرفتند می توان دید. سرنوشت هر شهر و تاریخ آن آمیخته ای از سه عامل فوق بوده لذا در بررسی کالبدی و ریخت شناسانه ی هر شهر آگاهی از جوهره ی وجودی هر شهر با توجه به عوامل فوق در کنار شرایط خاص آن ضرورت می یابد. (حبیبی)

تقسیم بندی دوره های مختلف شهرسازی در ایران:

- بر اساس یک تقسیم بندی کلی دوره های شهرسازی در ایران به سه دسته زیر قابل تقسیم اند:
- 1- شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی پیش از اسلام یا شهرهای باستان (از قرن 9 قبل از میلاد تا قرن 7 میلادی) از شروع تمدن شهری ایرانی تا ظهور اسلام
  - 2- شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی پس از اسلام با پیدایش اسلام در ایران و استقرار اولین حکومتها مستقل داخلی از قرن 7 میلادی (اول هجری) تا 1200 هجری قمری (1165 هجری شمسی - 1876 میلادی) و شروع حکومت سلسله قاجاریه
  - 3- شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی در دوران معاصر (1200 ه.ق تا 1357 ه.ش - 1979 م) از آغاز حکومت قاجار تا پیروزی انقلاب اسلامی و نیز تاکنون
- در تقسیم بندی خرد تر هر یک از بخشهای سه گانه فوق به شرح ذیل قابل تفکیک اند:
1. سیر تحول شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی پیش از اسلام (تولد و شکل گیری شار) شامل:
    - 1-1. ساخت و بافت شار از قرن نهم قبل از میلاد تا قرن چهارم ق.م (سبک پارسی) نشأت گرفته از تمدن بین النهرین، دوره های ماد و هخامنشی تا حمله اسکندر
    - 2-1. ساخت و بافت شار در قرن سوم ق.م با تلفیق شار پارسی با دولت شهرهای یونانی (میان سبک پارسی هلنی) دوره حکومت سلوکی

3-1. ساخت و بافت شار از اواخر قرن سوم ق.م تا هفتم میلادی (یک هجری) ابداع مجدد مفهوم شار (سبک پارسی) دوره حکومت‌های اشکانی و ساسانی

2. سیر تحول شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی و دگرگونی مفاهیم پس از اسلام

2-1. شهر از قرن یکم ه.ق تا قرن 4 ه.ق (7-11 م). دگرگونی مفهوم جدید شار (سبک خراسان) تجدید حیات علمی و ادبی در قرن چهارم

2-2. ساخت و بافت شار قرن چهارم ه.ق تا قرن هفتم ه.ق (11 – 14 م). اوج تجدید حیات علمی

(سبک رازی) دوره حکومت‌های غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی تا حمله ی مغول

2-3. ساخت و بافت شار از قرن (7-11 ه.ق) (14-17 م) حوض در آغاز با حمله مغول و احیای مجدد (سبک آذری) در دوره های ایلخانیان – گورکانیان – تیموریان

2-4. ساخت و بافت شار از قرن (اول 11-13 ه.ق): (17-18 م) (مکتب اصفهان) که خود دارای اوج و حوض بوده است.

3. سیر تحول شهرنشینی و شهرسازی در دوران معاصر

باز ابداع و قلب مفهوم شار تولد مفهوم شهر

3-1. پیدایش مفهوم شهر: (سبک تهران) از اوایل حکومت قاجار تا کودتای 1299 ه.ش (پهلوی اول)

3-2. شهرسازی در مفهوم جدید از 1300 تا 1320 ه.ش (1920 – 1945 م)

شکل گیری " الگوی تهران " متأثر از سبک بین الملل از سوی جنبش نوگرایی جهانی انعکاس الگوی تهران (پهلوی دوم)

4-3. شهرسازی از سال 1320 – 1357 ه.ش (1941 – 1979 م)

اشاعه الگوی تهران در شهرسازی و معماری، پیدایش نخستین طرح‌های برنامه ریزی شده و دگرگونی در شکل شهر (پهلوی دوم و انقلاب اسلامی)

گفتنی است سبکها، شیوه ها و الگوهای بوجود آمده با توجه به سرزمین منشاء پیدایش است. این تقسیمات از مفاهیم سرزمینی پیروی می کنند و از تقسیم بندی های حکومتی و دولتی مرسوم تبعیت نمی کند. همچنین اتلاق واژه ی سبک برای دوره های شهرسازی ایران زمین بجز مکتب اصفهان با اندک مسامحه کاربرد دارد و کاربرد آن بیشتر برای هنر و معماری این سرزمین استفاده می شود.

*تقسیم بندی دوره های شهرسازی بر اساس دسته بندی انجام شده در کتاب " از شار تا شهر " دکتر حبیبی ارائه شده است .

ویژگیهای عمومی سرزمین ایران :

از انجایی که در مبحث تاریخ شهرسازی ایران تمرکز بر گرایش‌های شهرسازی و شهرنشینی در سرزمین ایران است و همانند تاریخ شهرسازی جهان نیاز به معرفی خصوصیات و ویژگیهای مکانی خاص هر دوره از تحول تمدنها نمی باشد بنابراین ویژگیهای شاخص سرزمین ایران در ابتدا با نگاهی جامع و کل نگر مطرح می شود تا توجه به آن در تمامی دوره های رشد شهرنشینی مدنظر قرار گیرد .

اوضاع جغرافیایی فلات ایران : سرزمین ایران منطقه ای است سه گوش و بلند میان دو فرورفتگی دریای خزر در شمال و خلیج فارس در جنوب که مانند پلی موجب اتصال آسیای غربی به مرکزی می شود.

کوهها: در غرب سلسله جبال زاگرس از شمال غربی تا جنوب شرقی به بلندی 1700 متر و به طول هزار کیلومتر و عرض 40 کیلومتر کشیده شده اند و البرز در شمال با قله دماوند به ارتفاع 5600 متر آذربایجان دارای مرزهایی با اهمیت خراسان انبار غله - دشت کویر و دشت لوت در مرکز و جلگه ی حاصلخیز خوزستان (لوزیانای باستان) از مناطق مهم سرزمین ایران هستند.

در فلات ایران پایتخت ها جملگی در طول دو جاده ی اصلی در کنار دو رشته کوه قرار دارند . از جانب غرب به شرق جاده ای به موازات البرز ممتد کشیده شده که گذرگاه شهرهایی چون هگمتانه قزوین، تهران، ری، دامغان، نیشابور و هرات بوده و در جاده جنوبی اصفهان، پاسارگاد، استخر، تخت جمشید و شیراز قرار دارد.

کمبود آب : ایران سرزمینی است که در منطقه ای خشک قرار گرفته است . بخش مرکزی ایران که در میان کوههای البرز و زاگرس قرار گرفته از دریافت هرگونه رطوبت محروم است . در کل این سرزمین جز بخشهای شمالی و جلگه ی خوزستان با کمبود جدی آب مواجه هستیم .

در ایران از آغاز مسئله آب و تأمین آن امری بسیار مهم و حیاتی بوده است و آبیاری مصنوعی نقش مهمی داشته و آب در آداب و رسوم و معتقدات ایرانیان مورد احترام و حرمت است.

وجود اسکانهای اولیه در نزدیکی منابع آب و رشد خلاقانه در به کار گیری شیوه های نوین در دستیابی به آب از قبیل حفر قنات، کاریزها و کانالهای آبرسانی از زمان اولین حکومتها (هخامنشیان) و رشد عناصر معماری متعددی در این راستا نظیر پادیاپ ها ، سقاخانه ها ، سردابها و .. دلیل روشنی بر این امر است . (پاکزاد)

امنیت سرزمین : امنیت سرزمین بدلائل درگیری دائمی ایل و روستا، جایگاه ژئوپولیتیک ایران و تجارت راه دوریکی از مهمترین موضوعات قابل توجه در سرزمین ایران بوده است، 1200 جنگ عمده در تاریخ ایران ثبت شده است و بیش از 1100 سال ایران در اشغال اقوام بیگانه بوده است.

رواج پدیده ی غارت -دفاع که حمله های پیاپی و ناگهانی قبایل و اقوام به سرزمین های ساکن کشاورز و غیر ساکن دامدار در ایران امنیت سرزمین را به یکی از مهمترین چالشهای زندگی روستایی و ایلی کرده است .

امنیت و آبرسانی ضرورت اصلی دولت مقتدر مرکزی :

نبود آب و ضرورت استفاده از آبیاری مصنوعی به اشکال مختلفی نظیر حفر قنوات ،کانال کشی یا احداث سد که نمی توانست بدون صرف انرژی و هزینه ی فراوان انجام گردد از یک سو و امنیت ناشی از حفظ راههای تجاری و تسلط بیشتر بر آن،امنیت درمقابل ستیز دائمی ایل و یکجانشینی و نیز امنیت ناشی از جایگاه ژئوپولیتیک ایران از سوی دیگر منجر به ایجاد نظام شهرپدري گشته است و پایه و اساس شکل گیری شهر ایجادجایگاهی نظامی است که موجد امنیت است.

بنابراین نقش اصلی شهر ها در ایران بیش از هرچیز حفظ امنیت و حفظ شبکه های آبرسانی در سراسر کشور بوده است .

باوجود امنیت زندگی شهری ،تجارت ،صنعتگری و پیشه وری تقویت میشود ،شهرنشینی رونق مییابد،ابنیه و آثار معماری شکل میگیرد و نظام شهری نظم و نسق میگیرد و با تهدید امنیت زندگی شهری و تجارت تحلیل میرود ،مهاجرت از شهر هاشدت مییابد.منحنی های سینوسی امنیت ،زندگی شهری ،تجارت همه باهم بالا و پایین میشوند.

بنابراین یک نظام زورمند مدار که بتواند ضمن ایجاد تمرکز در قدرت در میان سه جامعه ایلی ،روستایی و شهری امنیت ایجاد کند بهر حال بهترین انتخاب می نماید. (پیران)

عدم تفکیک کامل صنعت از کشاورزی :

کمبود آب که منجر به پراکندگی روستاها گردیده و فواصل زیلد آبادیها از یکدیگر و ضعف ارتباطات ، امکان ایجاد ارتباط بین آبادیها را کم کرده بنابراین تخصصی شدن کارها در ایران زمین بوقوع نمی پیوندد و روستاها مجبورند به صورت خودکفا تمامی نیازهای خود را مستقلا تامین کنند . (پاکزاد)

شهر دارای نقش اداری و سیاسی :

شهر در ایران همواره بیش از آنکه محلی برای سکونت باشد مقر حکومت " شهر قدرت " بوده است . شهرهای دوران باستان در قبال دریافت خراج وظیفه ی ایجاد امنیت و آبرسانی را به عهده داشته و همواره بهترین نظارت و بیشترین کنترل را بر منطقه تحت سیطره خود داشتند.

شهر ها در دوره اسلامی پذیرای نقشهای تجاری و مذهبی نیز شدند اما این نقش ها همچنان در درجه دوم اهمیت بود . در واقع شهر در ایران همگام با حکومت مرکزی دوران رشد و افول خود را طی می کند.

شهرهای شهروند مدار و شهرهای زورمندمدار:

همه شهرها در طول تاریخ از ویژگی‌هایی مشترک مثل جمعیت بیش از روستا، تنوع شغلی، تقسیم کار، سازمان یافتگی نظم هندسی برخوردار بوده اند. اما شهرهای تمدنهای مختلف بر کنار از وجوه تشابه دارای وجوه افتراق و ویژگی‌هایی خاص تمدن خود بوده اند.

مفهوم تیپ ایده آل (Ideal Type) نمونه نظری: پدیده های انتزاعی یک بعدی با تأکید یک جانبه بر برخی وجوه پدیده های موجود پدیده آمده و جامعیت نداشته و با کاستی های فراوانی همراه است. مثلاً شهرچینی، هندی. به معنی هم شکل و یکسان بودن همه شهرهای این چینی نیست. نمونه نظری یک یا چند ویژگی عمده که معیار تمایز شهرهای این تمدن با آن تمدن است بررسی می شود شهرهای شهروند مدار نیز بعنوان یک نمونه نظری در اینجا مطرح می شوند.

شهرهای شهروند مدار: (شهر یونانی - رومی) و مفهوم شهروند (Citizen)

مفهوم شهروند از دوران اولیه در تمامی دوران های زندگی اروپایی غربی شکل میگیرد. ارسطو، ماهیت شهروندی را چنین تعریف می کند:

1. شهروندی موضوعی است که غالباً محل بحث و جدل بود و توافق عمومی بر سر تعریف واحد از آن نیست.

2. شهروندان همه کسانی به حساب می آیند که در زندگی مدنی و شهری به طور چرخشی و نوبتی می توانند در حکم راندن و اطاعت کردن شریک و سهیم باشند.

3. چنین نظام حکومتی در جامعه ای آنچنان مفروض است که تمامی شهروندان قادر به آگاه شدن از ویژگی‌های یکدیگرند.

4. هر فرد حق اشغال حاکمیت دارد و به دیگران حق اشغال حاکمیت می دهد.

حق نه سرشتی و نژادی و خانوادگی بلکه حق حاکی از قرار داد اجتماعی است حقوق در مقابل وظایف مسئولیتها و در پی پاسخگویی دولت است حکومت پاسخگو ثمره نظام شهروندی است.

شهر برای رومیان و یونانیان بیش از هر چیز اجتماعی است از افراد صاحب حقوق شهروندی واقعی غیر قابل انکار است و این مهمترین خصیصه شهر است.

آلكائوس شاعر یونانی در تعریف شهر شعر زیبایی دارد:

«نه خانه های مسقف آراسته بنا شده.

نه بناهای سنگی استادانه پی افکنده

نه بندرها و نه اسکله ها

هیچکدام یاد آور شهرها نیستند

بلکه شهرها را آدمیانی می‌سازند که از فرصتهای متنوع زندگی خویش بهره می‌برند.»
لیکن در شهرهای زورمند مدار (شهرهای شرقی در دوره های بین النهرین و مصر) هر شهروند بیش از هر چیز بخشی از مقر حکومت و جزئی از قلمرو سیاسی بوده و در یک نظام زورمند مدار ساکن است.
حال به بررسی دلایل شکل‌گیری چنین شرایطی در سرزمین ایران براساس نظریه "راهبرد و سیاست سرزمینی جامعه ایران می‌پردازیم:

سرزمین ایران در منطقه خاورمیانه همواره از موقعیت خاص ژئوپولیتیک برخوردار بوده است. همچنین تجارت راه دور یکی از مهمترین بنیانهای زندگی ایرانیان بوده که در مقابل کشاورزی از اهمیت غفلت شده‌ای برخوردار است. از زمان اشکانیان ایران پل ارتباطی جهان بوده پس دو مسئله تجارت راه دور و ژئوپولیتیک منطقه بر سرنوشت سرزمین بسیار تاثیر گذار بوده است.
نظام ایل‌نشینی در سرزمینی با تنوع اقلیمی خشک و نیمه خشک یک شیوه کوچ فصلی انسان و دام را پدید می‌آورد و موجب یک نظام منسجم با وحدت درونی بسیار در هم تنیده و با فرمانبرداری بسیار بالا از رهبری و نظام رهبری ایل‌یست که با خشکسالی ادواری روبروست.
باشکل‌گیری کشاورزی و در پی آن ظهور یکجانشینی حمله و درگیری دائمی ایل و روستا (غارت-دفاع) پدید می‌آید.

زیگوراتها در بین النهرین

مهاجرت آریاییها به فلات ایران

تمدنهای نخستین و تمدن بین النهرین

افول تمدن بین النهرین در پی ستیز شهر-دولتهای آن از سوی و رشد شتابان یکجانشینی آریاییها ز سوی دیگر سبب ارتباط تنگاتنگ شهر-دولتهای بین النهرین بعنوان جامعه ای که سالهاست از مدنیت آن می گذرد و با جامعه ای که هنوز مدنی نشده هر چند موجب انهدام بقایای تمدن بین النهرین می شود ولی خود باعث شکوفایی تمدنی جدید به نام تمدن ایرانی میشود. که بعد از چین تنها تمدنی است که تا امروز دوام آورده است (حبیبی)

بومیان ایران پیش از آریائیها در ادامه تمدن بین النهرین بودند وضع زندگی این بومیان نیز پیش از آمدن آریاییها ، ظاهرا به صورت نیمه شهرنشین و قبیله ای بوده است ، و عبارت بودند از قبایل و طوایف زیادی که هر کدام در ناحیه ای ، بعضی به صورت ملوک الطوایفی و برخی بصورت چادرنشینی به سر می بردند. (دیاکونف)

اما از نظر اقوام متمدن، ایلامیان قدیمی ترین مردمی بودند (خوزستانی کنونی) که در ایران به شهرنشینی و تمدن رسیدند و تاریخ تمدنشان به حدود هزار سال قبل از میلاد مسیح می رسد. از شهرهای مهم ایشان شوش، اهواز قدیم بوده است.

بومیان دیگر مناطق ایران، تپه سیک کاشان، تپه حصار دامغان، تپه حسن لو آذربایجان، تپه مارلیک مازندران با تمدنی از حدود چهار هزار سال پیش از میلاد رشد یافته است.

مهاجرت آریاییها

درباره ی زمان و نحوه ی مهاجرت آریاییها اطلاعات مستند و جامعی در دست نیست به همین دلیل موارد از مآخذ بسیار پراکنده ذکر گردیده است :

نیاکان ما ایرانیان از بخشهای شمالی به آسیای میانه در کنار رود جیحون فرود آمدند و اسم اقامتگاه خود را انئیرینه و یچه و نام قوم خود را ایریان و بعدها ایرانی نامیدند.

آریاییها از حدود قرن بیست و پنج قبل از میلاد از جایی در شمال اروپا به آسیای صغیر (عده ای به هند و عده ای به ایران) آمدند تا قرن دوم میلادی مهاجرت ایشان ادامه داشت.

برخی هجوم آریاییها را بواسطه ی یخبندان استپ ها ، ازدیاد احشام و احتمالا ورود اقوام و ملل دیگر به سرزمینشان نیز می دانند .

«در اواسط هزاره دوم پیش از میلاد مسیح طوایفی از یک نژاد سفید پوست از دو راه جیحون و کوههای قفقاز به داخل نجد ایران آمدند. این قبایل شعبه ای از نژاد سفید پوست هند و اروپایی بودند که نزدیک به

سه هزار سال پیش از میلاد از هم نژادان خود جدا شدند و به آسیای مرکزی مهاجرت کردند. آنان بیابانگرد بوده و با نگهداری گوسفند و بز زندگی می کردند.»

اقوام ایرانی، بزرگترین و مهمترین شعبه های اقوام هند و اروپایی هستند که حیات ادبیشان از قرن 14 ق.م شروع شده است.

«شعبه شرقی هندوها از هندوکش گذشته از راه کابل وارد پنجاب گردیدند و سپس سراسر خاک پهنای هند در تحت نفوذ تمدن آریایی در آمد.»

شعبه غربی ایرانیان نخستین امپراتوری بزرگ آریایی را در 1900 پیش از میلاد تشکیل دادند و تمدنی را پدید آوردند که بعد از چین تنها تمدنی است که تاکنون دوام آورده است. ظهور زرتشت: در مورد زادگاه زرتشت اختلاف نظر هست اما دین زرتشت در شرق ایران و در میان آریاییهایی های شرقی ایران ظهور کرد (لهجه گاتها با همین لهجه است)

آداب و رسوم آریایی ها

زمینهای بخش غربی مراتعی پر بار و چراگاههایی خوب بودند اما برای کشاورزی مساعد نبودند. تغییرات جدی آب و هوا نظیر چند سال رطوبت و بارندگی و چند سال خشکی موجب رواج سطح گله داری – گاوداری و بعضی جاها اسب و اهلی کردن آن شد.

بنابراین آریاییها از روحیه جنگجویی و دفاع به سکونت و ساکن شدن روی آوردند (گاو که در حرکت باشد از شیر دادن باز می ماند)

از نظر اجتماعی در نظام طبقاتی آریاییها اختلاف طبقاتی در میان آنان به شرح ذیل مشاهده می شود.

1. اشراف و فرمانروایان

2. عامه مردم

3. اسیران جنگی

دیانت ایرانی ها: طبیعت پرستی و به طور کلی پرستش قوای طبیعی آسمان پاک و بزرگ، بادهای، خورشید، آتش و زمین در حکم مادر بزرگ مهربان از اعتقادات ایرانیان بوده است.

آیین زرتشت مانند هر آئین دیگری دارای هواداران و مخالفانی بود.

موافقان زرتشت مبانی اخلاقی – اجتماعی را پذیرفته و خواهان زندگی ثابت یکجانشینی کشاورزی و گله داری بودند و مخالفان زرتشت، شکارورزان و هواداران زندگی بدوی و خانه بدوشی (چادر نشینی)

درگیری های این دو گروه در اوستا ذکر شده است

سراسر اوستا مشحون از ستایش کشاورزان و دامپروران است.

شهرسازی آریاییها :

آریائیهای جدید عناصری فعال، پیکار جو و سخت کارآمد به نظر می آمدند و به همین جهت به شهرسازی می پرداختند. آنان از سنگ و آجرخام در بناسازی استفاده می کردند که شاید خود آن را ضمن مهاجرت از اقوامی دیگر فرا گرفته باشند. شهرهای مستحکمی ساختند که الگوی آشوری داشت بادیوراهای قطور دوگانه و گاه سه گانه. آنان خندقهای بزرگ را با رودخانه هایی که از مسیر خود منحرف می شدند پر می کردند و برجهایی را برای دفاع می ساختند. ششاید کاخ امیر یا شاه در وسط و ساختمانهای فرعی وابسته به امیرزادگان و اشراف گرداگردش قرار داشت. (پیدایش انسان و آغاز شهرنشینی)

دسته بندی احمد اشرف

شکل گیری و پیدایش پدیده ی شهر

شهر و شهر گرایی در دوران ماد

حکومت مادها (727 ق.م آغاز حکومت دیاکو و پیدایش دولت مادتا 550 ق.م پایان دولت ماد توسط کوروش هخامنشی)

شعبه ای از اقوام آریایی که در قرن نهم پیش از میلاد در اراضی میان کوههای زاگرس و دریای خزر ساکن شدند مادها نام گرفتند.

سرزمین ماد از شمال به رود ارس از شرق تا صحرای شوره زار و دشت کویر از مغرب و جنوب به زاگرس محدود می شده است.

1. بخش غربی (آذربایجان و کردستان کنونی)

2. ماد سفلی در جنوب دریای خزر تا زاگرس

3. حاشیه زاینده رود

اوضاع سیاسی- نظامی ماد: در قرن هشتم ق. م ایشان هنوز يك قوه عظیم سیاسی نبودند و فقدان خطر مشترك پیوستگیهای قبیله ای را سست کرد. تهاجم آشور در سال 744 ق.م و ربودن و غارت اسبان ماد منجر به ظهور و پیدایش دولت ماد گردید. در سالهای 625-615 ق.م دیاکو با اتحاد قبایل حکومت ماد را پایه گذاری کرد و پادشاهان آشور را از پا در آورد. اولین بار در تاریخ ایران دولت مرکزی پایه گذاری کرد.

هوخشتره: بزرگترین پادشاهان ماد بود نخستین بار مقررات جنگی برقرار کرد و پس از او پسرش به حکومت رسید در مجموع 150 سال پادشاهی کردند تا کوروش هخامنشی حکومت ماد را به پارس منتقل کرد.

شرایط اجتماعی دوران ماد:

انتقال از جماعت بدوی به شیوه تولید آسیایی و تقسیم جامعه از روی مبادی ارضی در حال انجام بود و کشورهای کوچک بر اساس قلمرو عشایر و قبایل شکل گرفته و روسای قبایل و فرمانروایان در رأس بودند.

شرایط فرهنگی و مذهبی دوران ماد:

مغ ها (قبیله ای از مادها بودند که در دربار رایزن و خوابگزار بودند و خواندن دعا و سرودهای نیایش بر عهده ایشان بود.

مادها در قرن هفتم ق. م دارای خط و کتابت بودند «خط باستانی پارسی» خط هخامنشی ردیف اول دارای اصل و ریشه مادی بوده است.

شرایط اقتصادی:

اقتصاد عمدتاً بر پایه کشاورزی و دامپروری بوده است پرورش دهندگان اسب صنایع رو به توسعه، کار بر روی مس برنز، طلا از جمله مشاغل و پایه های اقتصادی مادیان بوده است.

شهرسازی در دوره های ماد:

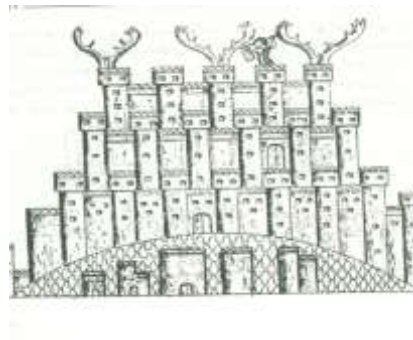
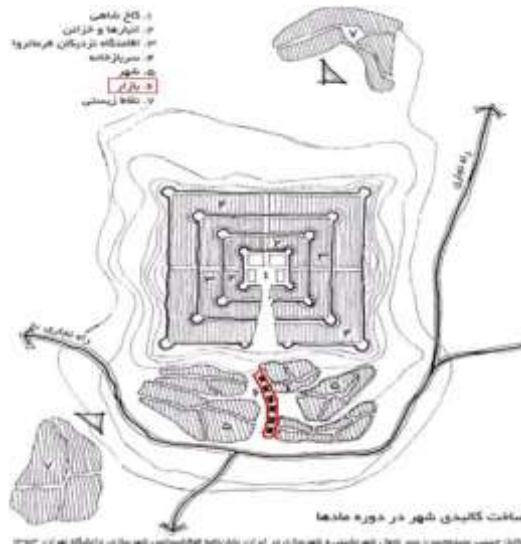
چون مادها سرگرم جنگ بودند. هنرهای حجاری و مجسمه سازی و کتیبه نویسی ندارند. اما بناهای مانده از آنها به دودسته ی مقابر صخره ای و ده دژها تقسیم میشود.

مقابر صخره ای

ده دژها: در خاک ماد در نقاط سوق الجیشی مسکونی مستحکم دژ گونه ای که ممکن بود دائمی و یا پناهگاه موقتی باشد ایجاد میشد و در درون حصار آن، مکانی خالی برای افراد و دامها تعبیه می شد. بر روی ارتفاعات و صخره های طبیعی و یا تپه های مصنوع گرداگرد آنها یک یا چند حصار متحدالمرکز کشیده شده بود. حصارها با برجها یا کنگره هایی برای تیرکمان اندازی. حصار اصلی با سنگ و مابقی از خشت خام ساخته می شد قابلیت دفاع به کمک خندق یا رودخانه طبیعی را داشته اند. درون دژ منزل حاکم و فرمانده نیز ساخته می شد. شار در این مرحله تبلور قدرت قاهر متمرکز و رای طبقات است. چاره اندیشی در برابر نفوذ انسان ها علاوه بر عوامل جوی از ویژگیهای این نوع سکونتگاه بوده است. ده دژها محل سکونت گروهی که اشتراکی زندگی می کنند و محل سکونت خود را می سازند بود. سازندگان لزوماً مصرف کننده نیستند.

اکباتانا (هگمتانه) یکی از اولین قلعه های ماد است که در زمان هوخشتره در محل همدان کنونی احداث شد مهمترین راههای کاروان رو در اینجا تلاقی می کردند. هگمتان قلب ماد قدیم و مرکز سیاسی بوده و

به معنای مکان جمع شدن است. کاخ شاهی در هگمتانه بصورت هفت قلعه ساخته شده بعدها شاهان هخامنشی ساختمانهایی بر روی آن بنا کردند و توسعه دادند. تشابه و تفاوت هگمتانه با اور : در مقایسه با اور ساخت کالبدی شهر در دوره مادها

نمونه ده دژها در دوره ماد

حکومت هخامنشی، بالندگی مفهوم

قرن هفتم تا چهارم قبل از میلاد

سال 559 ق.م آغاز شاهنشاهی هخامنشی بود.

هخامنشیان و متحدین آنها 12 قوم را تشکیل دادند که مادها هم جزئی از آنها بودند. کورش کبیر 88888

موقعیت جغرافیایی :

سرزمین هخامنشیان سراسر بین النهرین، سوریه، فنیقیه فلسطین بود بوسیله کورش وسیع ترین شاهنشاهی در تاریخ دنیا پدید آورد.

داریوش برنواحی نخستین امپراطور بزرگ مصر و از رود نیل تا جیحون افزود و اصلاحاتی در اقتصاد و تشکیلات اداری پدید آورد.

شرایط اجتماعی :

پادشاه صاحب اختیار مطلق بوده که تمام درجات تحتانی را به زیر حمایت خود می گرفت و خارج از طبقه بندی بود. در عین حال طبقات اجتماعی به قرار زیر بود:

1. اشرافیت دودمانی

2. مغان و روحانیون

3. اشرافیت دهقانی

4. بازرگان و پیشه وران

شرایط فرهنگی مذهبی:

در این دوره سختگیری مذهبی نبود. میتراماه و آفرودیت، آناهیتا زئوس ترکیبی از خدایان یونانی و ایرانی مورد پرستش مردم در دوران هخامنشی بودند

اقتصاد و صنعت:

داریوش اول مقیاس و اوزان را پایه ریزی کرد. سکه ضرب کرد سکه های طلا، نقره متنوع را رایج کرد.

معاملات به شکل کالا - پول - کالا و سپس پول - کالا - پول بوده است.

هر استان موظف به پرداخت مالیات برای شاهنشاه است و شاه امنیت را تأمین می کند

دو بخش سازمان شهری کم رشد شهرهای ایرانی که يك سوم مالیات بخشهای رشد یافته از آنان دریافت می شد.

سازمان رشد یافته در بخش غربی بین النهرین، سوریه، فنیقیه ایلام موجب تمرکز صنایع شد.

مراکز تجارت: شهرهای خود فرمان و نیمه خود فرمان که دارای اقتصاد و صنعت پیشرفته بودند.

راه شاهي: راه شاهي از شوش شروع شده از دجله و نزديكي ارس تا افسوس در سرحدات هر از گاه گسترش يافت منزلگاه و مهمانخانه هاي باشكوه براي حفظ ارتباط ميان مراكز شاهنشاهي. ايجاد شد. همچنين حفر قنوات در زمان شاهان هخامنشي موجب ايجاد روابط تجاري بين بابل و يونان شد كه هم تجارت بري و هم بحري را بوجود آورد.

اوضاع سياسي و نظامي:

سلطنت در ميان هخامنشيان موروثي بود. سلطنت مقام الوهيتي بوده و فرمانده ي نظامي مستقيماً زير نظر شاه بوده است. هر ايالت يا ((ساتراپي)) در برخي امور مستقل بوده. اما در سياستهاي داخلي و خارجي بر اساس دبيرانخانه ي مركزي اداره مي شد. شهرها مراكز استقرار تشكيلات اداري، محل اجراي فرمانها و سياستهاي حكومت مركزي و محل گرد آوري ماليات اعزام سپاه در مواقع لزوم بوده است. ساتراپي بدليل گستردگي امپراتوري، امتزاج و اختلاط اقوام مختلف، آموختن فنون و حرفه هاي جديد و پيشرفته موجب اولين نطفه هاي تقسيمات كالبدي شار پارسي (در چهار رده، خانه، ده، طايفه، كشور) شد تصميم گيري با شاه بوده و شهروندان حقي ندارند و گاهي شاه نظر اعضاي شوراي سلطنتي را مي پرسد. نخست وزير (هزار بد) شوراي دولتي: مجلس فرزندانگان، مجلس شاهزادگان، مجلس نظاميان. از ارکان حكومت اند.

هسته ي اصلي ارتش سربازان پارسي بوده و، سپس سربازان ماد ممزوج شدند.

شهرسازي هخامنشي :

شهر (پارسي) مقر پادشاه و وابستگان او، مظهر عظمت و قدرت امپراتوري و مكان صدور فرمان و ابلاغ آن به ديگر نقاط است. در شهرها شاه و يا نمايندگان او و وابستگان به قدرت موبدان زرتشتي و مقامات ديني بودند و نيز قشر وسيعي از سربازاني كه امنيت شاه و آرامش ساكنين را تا مين مي كردند. و افرادي كه از سوي مقامات عالي رتبه اداري و مذهبي براي زندگي در شهر فرا خوانده مي شدند و توده هاي وسيعي از كارگران ساختماني كه وظيفه ي ساختن قصرها و تا مين مسكن را به عهده داشتند و موقتا در شهر يا در حاشيه آن زندگي مي كردند. (تقوي نژاد)

شار پارسي علاوه بر محل استقرار و تمرکز قدرت مذهبي و حكومتي، مركز اقتصادي و بازرگاني نيز مي گردد. تولد بازار و صنعت و تجارت و استقرار معاملات در شهر اتفاق مي افتد. تقسيمات كالبدي در شار پارسي به قرار زيرند:

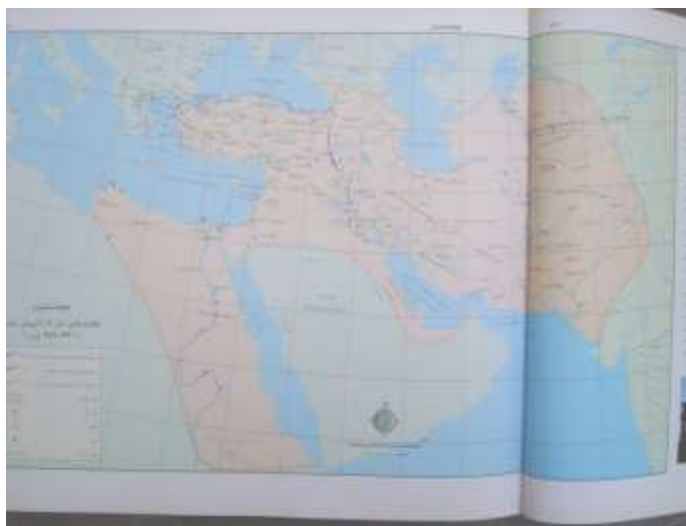
1. دژ حكومتي: مركب از كاخها، معابد، ايوانها، تأسيسات نظامي كه مظهر قدرت دولت پارسي است.

2. شار مياني: محلات خاصي براي زندگي طبقات ممتاز با خانه هاي كم و بيش و بازراري در ميان.

3. شار بیرونی: مرکب از خانه ها و محلات عامه مردم، بازارها، باغات و ... مزارع پراکنده در سطحی وسیع. همچنان استفاده وسیع از خشت و آجر در بناهای دوره هخامنشی مشاهده می شود. شهرهای اصلی شامل چهار پایتخت هخامنشی: پارسه (تخت جمشید)، همدان، (هگمتانه)، شوش، بابل و نیز شهرهای مرزی که بدلیل پهناور بودن سرزمین در نقاط حساس بوده اند.
تخت جمشید

ساخت کالبدی شهر در دوره هخامنشی

تخت جمشید (ساسانی)

حکومت سلوکیان، جانشینان اسکندر: (163 – 312 ق.م)

اوضاع سیاسی – اجتماعی: اسکندر مقدونی در کمتر از ده سال نظام شاهنشاهی 200 ساله هخامنشی را برانداخت. کاخهای تخت جمشید به آتش کشیده شد. در ادبیات زرتشتی اسکندر را ملعون، ویرانگر آتشکده ها، سوزاننده کتاب مقدس و نابود کننده وحدت ایران و مبتکر ایجاد «نظام شاهان کوچک» معرفی می کنند. جانشینان اسکندر در ایران سلسله سلوکی را پایه گذاری کردند.

شرایط اقتصادی

یونانیان تجارت پیشه موجب نفوذ و رشد تجارت در ایران شدند شبکه راههای ایجاد شده خود منجر به شکوفایی اقتصادی شد با گسترش تجارت شهرهای جدید در نقاط مهم نظامی – اقتصادی ساخته شدند اکثر شهرهای یونانی در سر جاده ابریشم ایجاد شدند.

اراضی بر دو نوع تقسیم بندی می شدند:

- اراضی پادشاهی: تمامی زمینهای کشور بجز آنها که از طریق شاه واگذاری می شد در آن کشاورزی انجام می شد.

- اراضی شهری: نقاط شهرهای جدید یا اراضی بخشیده شده به دیگران از طریق پادشاه

شرایط فرهنگی – مذهبی:

سلوکیان خود را از سلاله خدای یونان آپولون و قدرت مردوک خدای بابل می دانستند که خود نشان اختلاط مذهبی یونان و شرق بود نظام مذهبی شاه آنقدر بالا بود که تمام روحانیون را خود او تعیین می نمود.

هدف سلوکیان التقاط دو فرهنگ یونانی و ایرانی در شهرها بود اما ایرانیان زبان و مذهب خود را حفظ کردند زبان یکسان در کل کشور نبود. در شهرها به یونانی و در روستاها به پارسی تکلم می شد.

دراخما از (درم یا درهم) دناریوس از (دینار) سیم و نقره، الماس، زمرد، یاقوت از واژه های به کار گرفته شده از زبان یونانی هستند.

شهرسازی و شهرنشینی سلوکیان

(بنیانگذاری مفهوم شهر – دولت)

تمامی پادشاهان سلوکی پایبند به سیاست اسکندر در زمینه شهرسازی تحکیم کلنی های مقدونی بودند. سلوکیان شهرهای متعدد در طول قلمرو ایجاد کردند شهرهای خودگردان مشابه دولت شهرهای یونانی. ساختن شهرهای زیادی به اسکندر نسبت داده شده قریه هایی که محل قرار گاه نظامی سربازان اسکندر بود بعدها به پولیس تبدیل شد بر سر راههای سوق الجیشی و بازرگانی ساخته می شد و حلقه هایی بود که ساتراپها را به هم متصل می کرد. در مجاورت شهرهای قدیمی برای قرارگاه نظامیان برای تصرف شهر دولت (شهر خود مختار) ساخته می شد.

هدف شهرسازی اسکندر بیشتر نظامی بود نه اقتصادی و دولتی شهرهای اسکندر تکیه گاه نیرومند دستگاه دولتی آنان بود سیستم حکومت سلوکیان عشیره ای بود شاه قدرت مطلق و همه اراضی متعلق به او بود شهربان نشینان متعدد تقسیمات امپراتوری که در دوره هخامنشیان بود همه زیر نظر نایب السلطنه در اکباتان بودند شبکه ای از ایستگاهها و شهرهای نظامی یونانی ایران و قلمرو سلوکی را بهم پیوسته نگاه می داشت.

ساتراپ نشین 28 ساتراپ روسای ساتراپ نشینی ها را شاه تعیین می کرد. ولی شاه در امور داخلی دخالت نمی کرد. (امور داخلی شورای شهر داشت) ارتش شامل نیروهای پیاده و سواره مزدوران محل و مهاجر نشین هابود.

در مجموع مفهوم شهر (پارسی هلنی) شامل التقاط و در آمیختگی دو فرهنگ شرق و غرب و ویژگیهای آن دو بوده است.

دو هدف بزرگ شهرسازی سلوکیان:

1. حفظ سرزمین های تحت سلطه

2. توسعه صنعت و بازرگانی

در این دوره 70 شهر به دست اسکندر ساخته شد

شهرهایی که بوسیله اسکندر و جانشینان او ایجاد شد به چهار دسته قابل تفکیک بودند.

1. نوشهرهای جدید

2. مهاجر نشین های کوچک (پلیس)

3. توسعه شهرهای قدیمی

4. شهر روستاها

شهر پارسی - هلنی در مکانی استقرار می یافت که :

1. در جوار راههای ارتباطی و جاده های اصلی قرار داشته باشد.

2. در کنار قلعه نظامی و یا شهر قدیمی مستقر در منطقه مملو از روستاها باشد

3. قابل تامین از نظر سوق الجیشی باشد.

از زمان سلوکوس به بعد از نظر ساخت شهرها، نقش ها و تزئینات یونانی در پلانها و حجمها استفاده می شد. طرح هیپودامیک که در تمامی شهرهای یونان به کار رفته بود در شهرهای ایران رواج یافت.

1. خیابانهای اصلی شرقی - غربی و شمالی - جنوبی

2. زوایای قائمه در تقاطع خیابانها

3. فرعی ها عمود بر اصلی ها

شهرهای سلوکی یا مراکز تجاری بودند یا نظامی بودند مانند لوراودردیو

عناصر کالبدی در شهرهای سلوکی شامل ارگ شاه، ساختمان خلق، شورای شهر، میدان ورزش، مدارس جوانان بود.

فرم کالبدی بر دو نوع مشتمل می شد:

- هندسی و منظم از پیش طراحی شده

- ارگانیک و غیر منظم

شهرها در این دوره از نظر سیاسی موفق به کسب امتیازات زیر شدند:

1- حق مصونیت

2- حق خود مختاری

3- حق ایجاد آثار شهری

4- تأمین منافع معابر

5- عدم ورود مأمورین دولت به شهر

پایتخت های دولت سلوکی شهرهای سلوکیه در کنار دجله و انطاکیه در نزدیکی دریای مدیترانه بودند.

از شهرهای مهم این دوره ری، هگمتانه، نسا نهاوند، صد دروازه (در نزدیکی دامغان) معرفی شده اند.

تمام پادشاهان سلوکی علاقه فراوانی به شهر و شهرسازی داشتند و ادامه دهنده روش اسکندر بودند

اسکندر شهرهای متعددی در سراسر آفریقا و آسیا ایجاد کرد که تنها شش تای آن اسکندریه نام گرفت.

اسکندریه در مصر اسکندریه در شرق سند اسکندریه در شوش

اسکندریه در کرمان

اسکندریه در قندهار

اسکندریه در مرو

شهرهای پارتي

حکومت اشکانیان :

1- رم مرکز حکومت

2- شهرهای خودفرمان (دولت شهرها)

3- شورشهای جوامع ایلی

منجر به تجزیه دولت سلوکی و تلاش آن و ایجاد دولت اشکانی بر اساس تجربیات هخامنشی شد

اولین و آخرین بار در ایران نوعی دولت مرکزی مبتنی بر تفاهم دودمانها نه بر مبنای وراثت شکل گرفت که تفاهم دودمانها پادشاهان را تشکیل می دهند موجب هماهنگی و همنوایی تشکیل سه گانه 6 قرن حفظ اقتدار شده و منجر به رونق بازرگانی رشد روابط کالا و پول و رشد شهرنشینی در کشور شد. هدف حکومت اشکانی از بین بردن مفاهیم یونانی و بازگشت به مفاهیم سرزمینی بوده و شهر مرکز اصلی حیات سیاسی دولت است.

اوضاع سیاسی – اجتماعی

قوم پرنیان در سال 250 ق.م به شهر نساء حمله کرده و ارشک پادشاه (هفت قبیله متحد شده و دولت سلوکی را سرنگون کردند).

محدوده ی دولت اشکانی از غرب به فرات از شرق به سند و پنجاب از شمال رود سیحون و دریای خزر و از جنوب به خلیج فارس محدود شد. پایتخت های این حکومت شهرهای صد دروازه در نزدیکی دامغان (هکاتم پیلوس) و تیسفون (در ساحل دجله) (سلوکیه) بودند.

تقسیم کشور به ایالات که در رأس آنها روسای خاندان های بزرگ پارت بودند اتفاق افتاد. در اداره شهرها شاه مستقیماً دخالت کرده و از او نظرخواهی می شد. اما شورای بزرگان هفت قبیله و شورای کاهان بر کار او نظارت می کردند. انتخاب شاه در طریق همین شورا بود.

تقسیمات کشوری شامل: ساتراپی هیپارخی و استاتما بود.

اشکانیان نزدیک به 570 سال حکومت کردند که این دوران قابل تقسیم به سه دوره زیر است:

1. 100 سال اول تحکیم دولت و اخراج سلوکیها

2. دوره عظمت اشکانی

3. دوره ضعف و انحطاط اشکانی

شرایط اجتماعی در دوران اشکانیان:

طبقات اجتماعی اجتماعی در این دوره به بخشهای زیر تقسیم می شوند:

1. اشرافیت دودمانی
2. دیوانسالاران و نظامیان
3. روحانیون و مغان
4. اشرافیت دهقانی
5. بازرگانان و پیشه وران

شرایط اقتصادی:

تجارت نقش مهمی در اقتصاد این دوره دارد:

دو جاده مهم ابریشم در شمال، فرات شرق ترکمنستان چین و جاده دیگری که از فرات آسیای صغیر سوریه شمال بین النهرین - خلیج فارس می گذرد به نام جاده ادویه برای رونق تجارت احداث می شود. اشکانیان سیاست یونانیان را در ساخت شهرهای تجاری و صنعتی دنبال نمودند. ایران تبدیل به پل تجارتي شرق و غرب شد آب انبار و کاروانسرا - گمرک مراکز کمرکی در سرحدات ایجاد شد که دریافت درآمد حاصل از گمرک و مالیات منابع اصلی درآمد بودند.

- مالیات دادن خراج وظیفه اصلی روستاییان بود در صورت استتکاف هفت برابر جریمه دریافت می شد. نصف به خزانه شاهی و نصف به صندوق حمایت روستایی واریز می شد.

شهر پارتی اشکانی:

ایران تبدیل به پل تجارتي شرق و غرب شد آب انبار و کاروانسرا - گمرک مراکز کمرکی در سرحدات ایجاد شد

شهرها مرکز اصلی سیاسی دولت اشکانی بودند مکان اصلی تصمیم گیریهای دولت و مشورت ارکان دودمانی. شهر در مورد سرنوشت شاه نیز تصمیم می گیرد. نمایندگان ایلات و روستاها در شهر موجب پیوستگی در هم تنیده سه جامعه شهری، ایلی و روستایی بودند.

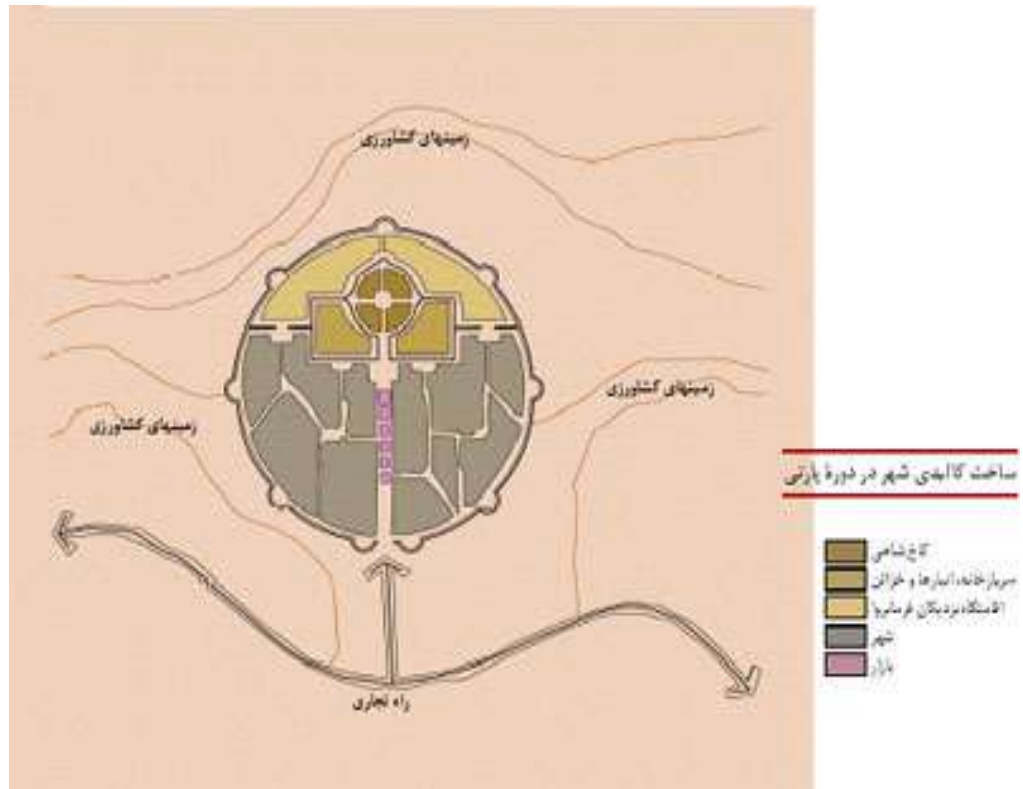
شهر مرکز اصلی مبادله صنعت و کشاورزی است. و روستا مکمل شهر در کشاورزی و بازرگانی است دولت اشکانی با ادغام شهر پارسی - هلنی با محیط اطرافش نظم اندامواره و خود انگیخته محیطی را بر نظم منطقی و برنامه ای تحمیل می کند.

برج و با روی دایره ای شکل برای اولین بار شهر دایره ای ایجاد می شود. شهرنساء در ماورالنهر و فیروز آباد در فارس از دیگر شهرهای دایره ای هستند.

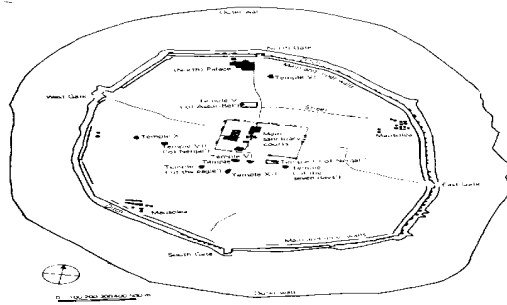
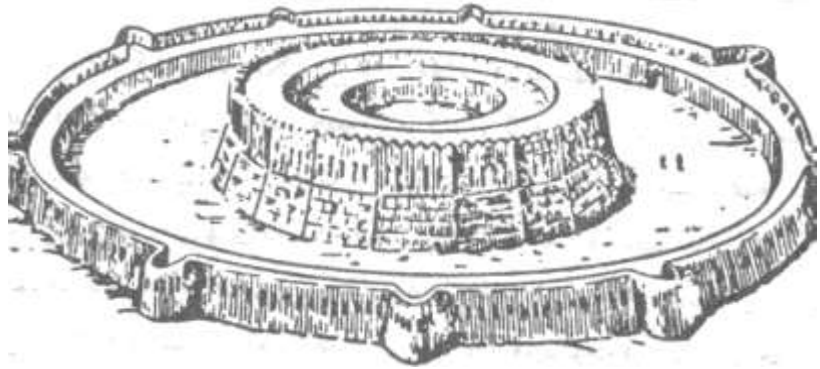
تقسیم بندی کالبدی در شهرهای این دوره به قرار زیر است:

1. دژ حکومتی مرکب از کاخها، معابد، دیوانها، تأسیسات نظامی، اداری، خزاین، انبارهای آذوقه و اسلحه و سربازخانه
2. شامیانی: مرکب از محلات متفاوت، بازار و میدان و خانه هایی با دو اتاق در طرفین يك اتاق كوچك در میان با ایوانی سرپوشیده در مقابل آن در حصاری گرد مشابه گونه غالب مسکن روستایی در کشور
3. شاربیرونی مجموعه ای گسترده مرکب از محلات، بازار، باغ و مزرعه محصور بوسیله حصارهای طبیعی

ساخت کالبدی شهر در دوره پارسی

نمونه شهرپارتی در دوره اشکانیان

شهر اشکانی هترا

حکومت ساسانی: (226 تا 642 میلادی)

دلایل انحطاط دولت اشکانی و تشکیل دولت ساسانی:

گسترده‌گی زیاد دولت و سرزمین اشکانی و تعویض پیاپی پادشاهان به دلیل اختلافات داخلی دودمانهای در قدرت از مهمترین دلایل فروپاشی دولت اشکانی بوسیله ساسانیان بود.

دولت ساسانی نه تنها تأثیر در سازمان اجتماعی و اقتصادی داشت بلکه سازمان اندیشه‌ای و فرهنگی را نیز دگرگون کرد. کارنامک اردشیر بابکان اولین سند عقیدتی - سیاسی حکومت و دولت در دوره‌های پیش از اسلام آمیزه‌ای حکومت مادی و معنوی)

اولین حرکت جامعه شهری برای رسیدن به قدرت (پیش از این جامعه ایلی سردمدار حکومت بود) در این دوره روی داد.

اردشیر شاپور هرمز، انوشیروان (تولد حضرت محمد) خسرو پرویز و یزدگرد از مهمترین پادشاهان دوره ساسانی هستند.

ساسانیان خود را وارث هخامنشیان معرفی کردند. ساسانیان با تأکید بر دین ملی و تمدن ملی که در طول تاریخ ایران تمدن بی نظیری را پدید آوردند.

اردشیر بابکان: داعیه قدرت در سر دارد و فره ایزدی همراه اوست (تأثیر یکتاپرستی - بازگشت به دین مزدایی و زرتشتی)

پادشاه و وابستگی آنها در ورای کلیه طبقات و برتر از همه قرار دارند.

شرایط اجتماعی:

طبقات اجتماعی به شرح ذیل بودند:

روحانیون مدیران جنگیان سپاهیان کمک به فرو پاشی نظام دودمانی در ساتراپها در صنعت تجارت و زمین داری دخالت کند دبیران و پزشکان و دهقانان (کشاورزان و صنعتگران) شهر پایه نهادهای اجتماعی - اقتصادی - فرهنگ - سیاسی بازرگانی و اداری دولت ساسانی است.

اوضاع اقتصادی:

اقتصاد بیشتر بر پایه کشاورزی است. اخذ مالیاتهای ارضی خراج - عواید املاک سلطنتی غنایم جنگی و عوارض گمرکی از مهمترین منابع درآمدی دولت اند. و تجارت عامل اساسی رشد اقتصادی در شهرها به شمار می رود.

مهمترین مخارج دولت:

1. مخارج دربار

2. حقوق مستخدمین ادارات و سپاه

3. مخارج جنگها

تجارت تحت نظارت جدی دولت است که با ایجاد کاروانسرا و آب انبارها به کنترل نظارت و تأمین امنیت راههای تجاری می پردازد.

اوضاع فرهنگی و مذهبی:

آیین متفاوتی که بدون تغییر مانده اند: نظیر آیین مانی که تأکید بر ثنویت و نیک و بد دارد. گویش به زبان پهلوی ساسانی (فارسی میانه) زبان رایج ساسانی بود. ادبیات و هنر در عهد ساسانیان کاملاً طبقاتی بود و هدف آن عظمت بخشیدن به حکومت ساسانی بود.

اوضاع سیاسی و نظامی:

تقسیم به ایالات و تشکیل ادارات ثابتی که از مرکز تبعیت می کرد و ایالات را به مرکزی پیوست که موجب تمرکز تأمین عظمت دولت می باشد.

پادشاه بزرگترین قاضی بود. در صورت تصنیع حقوق رعایا به شاه و یا به روحانیون مراجعه می شد.

اوضاع شهرسازی در دوران ساسانیان:

احداث شهرهای زیادی به شاهان اولیه ساسانی نسبت داده شده است. رقابت برای ایجاد پل، به کاروانسرا، معابد و آتشگاهها در میان پادشاهان ساسانی رواج داشت. اردشیر بابکان پایتخت را از شهر خود (استخر) به تیسفون منتقل کرد و در کنار آن شهر جدید به اردشیر را ساخت سه شهر تیسفون سلوکیه و به اردشیر پایتختهای این دوره بود. شهر به عنوان ساختمان سیاسی مستقل نیست بلکه یک مرکزیت قدرت سیاسی - اقتصادی اجتماعی و نظامی در رهبری کشور است، از میان رفتن نهادهای یونانی وارو افزایش دخالت دستگاه اداری در زندگی شهری از ویژگیهای شهرهای این دوره است. شکل شهرهای اکثراً مستطیل با محورهای اصلی صلیبی شکل یا دوایر متحد المركز مثل گور فیروزآباد یا شطرنجی مثل نیشابور دیده شده است. ساسانیان سدهای متعدد به منظور تأمین آب مردم ایجاد کردند. (در شهر سمرقند منبع آب و شبکه توزیعی از لوله های فلزی ثبت شده است).

شهرهای مهم ساخته شده در این دوره استخر به اردشیر (گوریا فیروزآباد) نیشابور (نزدیکی کازرون کتیبه ی 266 میلادی است و تاریخ مکتوب شهرسازی در اثر وقوع زلزله متروک و ویران شد) و فیروز آباد است. فیروز آباد یک شهر پارتی است که دارای دیوار گلی و یک خندق بیرونی به شکل دایره داشته است.

شهرهای ساسانی :

سازمان فضایی کشور در زمان ساسانی دارای سه نوع شهر با عملکردهای متفاوت بوده است :
- شهرهای در سرحدات دفاع از کشور به شهرهای سر حدی واگذار می شوند (شهرهای تجهیز یافته نظامی) - شهرهای میانی نقش حفاظت و حراست از شبکه های آمد و شد جاده ای ایلی، دارند - شهرهای درونی به کار تولید می پردازند

شهرهای هر سه گروه محل گردهمایی و وحدت سه جامعه ایلی، روستایی و شهری است. شهرها متأثر از مقوله جهان بینی اند، چهار دروازه به سوی چهار عالم (جهات اربعه) اساس سازماندهی فضایی شهر های این دوره بوده است. شهرها مرکب از چهار بخش اند.

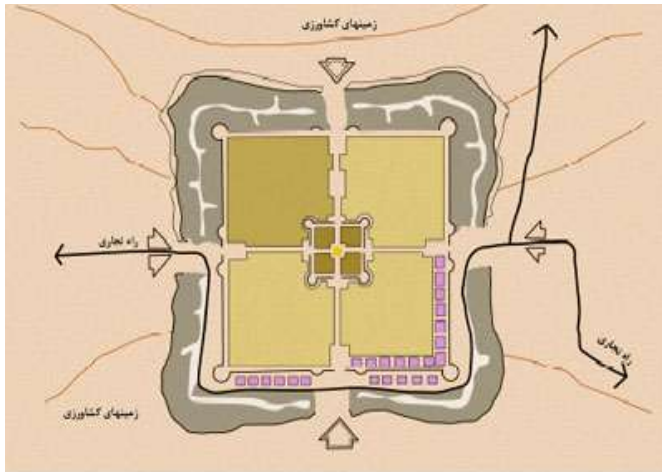
1. دژ حکومتی (کهندژ) شامل : کاخها، آتشگاه اصلی، ایوانها، سربارخانه ها، دفاتر و خزاین و انبار آذوقه که در بالاترین و مهمترین نقطه شهر ساخته می شد و با دیوارهای سنگین از مابقی شهر جدا میشد .

2. شار میانی، محلات خاص برای استقرار طبقات ممتاز (خانه های شبیه به هم، الگویی خانه

ایرانی) (شارستان)

3. شاربیرونی، محلات خانه ها، بازارها، باغات و مزارع پراکنده در اطراف شاربیرانی آتشکده ها و بازار اصلی (مردمانی خارج از چهار طبقه اصلی و ممتاز) (ربض)
4. بازار: ستون فقرات شهر از دل شاربیرانی تاشار بیرونی امتداد می یابد .
5. میدان، محدود وسیع در جلوی دروازه های شاربستان (مکانی که بازارها بدان باز می شوند و تظاهرات اجتماعی - اقتصادی در هم می آمیزد

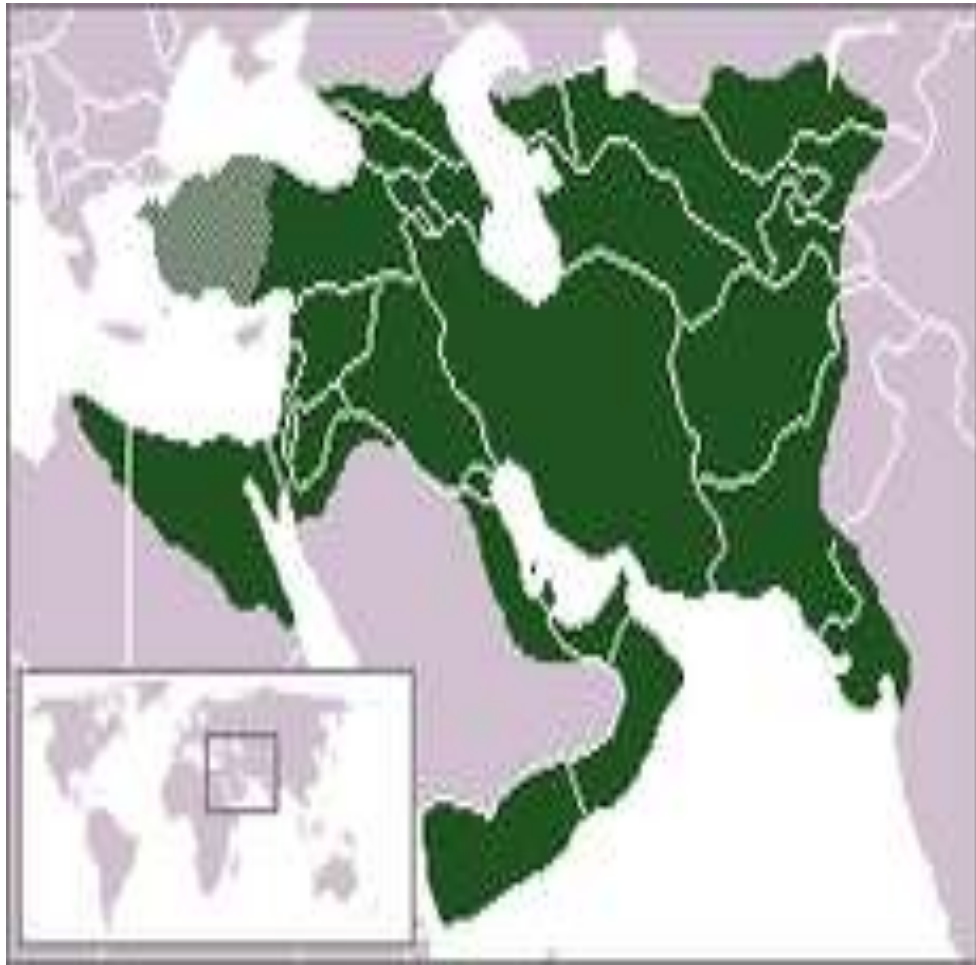
ساخت کالبدی شهر در دوره ساسانی

ساخت شهر در دوره ساسانی

طاق بستان (ساسانی)

حدود ایران در دوره ساسانی

ظهور اسلام

شبه جزیره عربستان «خشک ترین و گرمترین مناطق دنیا» است باران بندرت میبارد و در سرتاسر شبه جزیره رودخانه ای موجود نیست. بزرگترین شبه جزیره دنیا است. اسلام در سال 621 میلادی در این سرزمین ظهور کرد. پس از ظهور اسلام و بمنظور بسط و گسترش فرهنگ اسلامی در سال 633 لشگرکشی منظمی در جهت شمال و شمال شرقی از سوی فلسطین - سوریه - اورشلیم - بغداد - بین النهرین انجام شد و به ایران رسید.

فتح ایران در قرن هفتم میلادی (حدود 650 میلادی) بوسیله مسلمانان با جهان بینی مبتنی بر برابری و مساوات انجام شد. قیام شاربیرونی (ربض) علیه شامیانی و دژ حکومتی (شارستان و کهندژ) = قیام بر علیه نظام کاستی که چهار قرن بر ایران حکومت می کرده بود.

ظهور اسلام منجر به فروپاشی سازمان شهری دولت ساسانی شد جامعه ایلی بابازگشت به سازمان دودمانی خود و مستقل از جامعه شهر و روستا داشت. همزمان در اروپا دوران قرون وسطا دوران شکل گیری فنودالیسم در شهرهای قرون وسطایی را داریم. اسلام نخستین شهر خود «کوفه» را در خارج از محدوده های حجاز بنا می کند.

عوامل مشخصه شهر در دوره اسلامی

پس از ظهور اسلام عناصر کالبدی الحاقی به شهرها شامل عناصر زیر بودند:

1. مسجد تشکیل دولت اسلامی اولین بار در شهر و در مسجد صورت می گیرد. بنابراین وجود مسجد جامع یکی از مهمترین ویژگیهای شهر اسلامی است. جایی شهر است که مسجد جامع داشته باشد و اولین مکانی که پس از فتح يك شهر ساخته می شود و یا آتشگاه و معبد آن تغییر شکل می دهد، مسجد است.

مسجد جامع علاوه بر نقش مذهبی نقش سیاسی و اجتماعی بسیار قوی دارد بنحوی که در آن مسئولیتها و بحرانها با مردم در میان گذاشته می شود. حکم خلع و یا انتصاب کارگزاران اعلام میشود و عدم رضایت یا نارضایتی مردم با عدم حضور در نماز جمعه و در مسجد انجام می شده است.

مسجد در طول دوره اسلامی همراستا با تفاوت دولت تحولات زیادی می یابد دولت مملو از مفاهیم آرمانی برابری و برادری و نفي هر گونه تمایزات اجتماعی - فرهنگی شروع و به سازمانی قاهر، مملو از تمایزات اجتماعی - اقتصادی فرهنگی سیاسی بدل می شود. همین تغییرات را در طی چهار دوره مشخص می توان در تحول و دگرگونی کالبدی مساجد یافت.

دوره اول: در صدر اسلام که دوران بسیار کوتاهی بود. مساجد ساده و بی پیرایه و بر اساس الگوی مسجد النبی در مدینه، با ساده ترین مصالح موجود در محل، معماری بسیار نزدیک با بافت اطراف یا در محل معابد قدیمی یا بنایی ساده در کنار میدان اصلی شهر، در کنار آگورا فورم و میدان پارسی در پرآمد و شدترین و شلوغترین نقطه شهر ساخته می شدند.

دوره دوم: دوران بنی امیه در عین اینکه مسجد به طور کامل با قدرت دولت اسلامی در ارتباط است ولی در کنار دارالاماره به عنوان مقر حکومت شکل می گیرد. همزمان مسجد جامع و دارالاماره شکل می گیرد. در بسیاری موارد با فاصله اندک و گاه با ارتباطی سرپوشیده دو بنا به یکدیگر مرتبط میشدند.

در این دوره اولین حرکت‌های عمده برای دگرگونی بافت کالبدی و سازمان فضایی شهر برحسب موقعیت سیاسی - اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی آن آغاز می شود. شهرهای نوین با شکل می گیرند و شهرهای تسخیر شده آرام آرام به سمت اسلامی شدن پیش می روند.

شکل گیری اولین مدارس در کنار مساجد در این دوره است و بودن جامع به معنای حضور دولت اسلامی در بالاترین سطح است.

دوره سوم: دوره خلافت عباسیان گسترده امپراطور اسلامی پایان قرن اول ه.ق همراه با ظهور عباسیان در ایران بود. تمایل خلفای عباسی به شرق در اثر نفوذ دیوانیان ایرانی منجر به تغییر کلی در دولت اسلامی شد تفکیک قدرت سیاسی دولت از قدرت مذهبی و تفوق سیاست بر مذهب و به جدایی کامل دارالاماره از مسجد جامع انجامید.

نطفه فرهنگ اسلامی در ایران بسته می شود، شکل گیری مذهب شیعه در ایران همراه با بازگشت به مفاهیم سلطنت و مفاهیم فضایی شار را دوباره زنده می کند. - جامع مکان اصلی اجتماعات مردمی خود را از دولت و حکومت جدا می کند و دیگر سادگی و بی پیرایگی وجود ندارد و مساجد از بافت جدا می شود.

دوره چهارم: حکومت‌های قدرتمند محلی در دل امپراتوری عباسی شکل گرفته و اسلام رنگ و بوی محلی و منطقه ای می گیرد. قرن ششم ه.ق مساجد تغییر می یابد به محلی برای خود نمایی حکومتها با ظواهر پر شکوه و معماریهای یادمانی تبدیل می شود. تغییرات عمده در شهر با محله بندی روی میدهد. هر محله مسجد خویش را دارد. جدایی اهداف مذهبی از سیاسی کم کم شکل کالبدی می گیرد. تشکیل دول اسلامی، جدایی وظایف و آرمانهای مذهبی از سیاسی و شکل گیری محلات سبب تغییر ملاک تعیین و پیدایش شهر بر اساس داشتن مسجد جامع می شود.

2- بازار: اسلام بر سرزمینهایی تسلط می یابد که دارای قوانین و مقررات تجاری بس گسترده هستند

– بنابراین از همه این مقررات بهره می برد و هم آنرا با موازین شرعی هماهنگ می کند.

رونق بسیار تجارت از قرن 2 تا 7 ه.ق (14 – 9 م) بدلیل گسترده‌گی دنیای اسلام (از اسپانیا تا نزدیکی چین) وجود قوانین و مقررات تجاری منبعت از شریعت امنیت نسبی در پهنه امپراتوری اسلام ایجاد کرد بازار و میدان (که از پیش هم بودند) عناصر اصلی متشکله شهر دوره اسلامی می شوند. بازار شهر را از میدان اصلی شهر در مقر حکومتی به طرف دیوار و بارو متصل می کند. بازار به دور مسجد و مدرسه می چرخد و آن را در بر می گیرد.

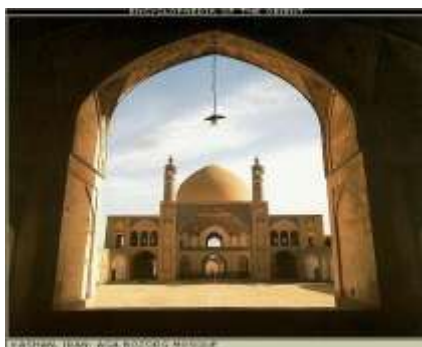
در کنار مسجد و مدرسه از بازار شمع فروشان و عطاران مهر و تسبیح فروشان (در نزدیکی مسجد) کتابفروشان، صرافان و چرمسازان و صحافان در کنار مدارس شروع وبه پارچه فروشان (قیصریه بدلیل اهمیت نساجی مهمترین بازار دارای استحکام است) نجاران، مسگران، قفل سازان، حلبی سازان و آهنگران و نعلبندان زین سازان و پالاندوزان در کنار باروهای شهر و در پشت باروها بازارهای روزانه و فصلی روستاییان می رسد.

بازار نیز مثل مسجد از اشکال بسیار ساده آغاز و به پیچیدگی فضایی و انتظام کامل می رسد. (محلی برای خودنمایی حکومت‌های محلی، قبل از شکل گرفتن محله بازار شکل گرفته) بازار ستون فقرات شهر در دوره اسلامی است.

دولت اسلامی به دلیل صاحب اصلی سرمایه و کالابودن یکی از بنیانگذاران و تقویت کنندگان بازار است.

2- محله: در ابتدای اسلام شعار برابری برادری و عدم تفکیک کالبدی و طبقاتی مطرح است. اما بعدها

تقسیم بندی و شکل گیری محلات بر حسب قوم و قبیله و نژاد مذهب، زبان، فرقه و... شکل می گیرد نه بر اساس طبقات اجتماعی. هر محله دارای مسجد، بازارچه، مدرسه، آب انبار، قنات و حمام است و حتی گاهی دروازه ای برای ورود به آنها وجود داشته است. تفاوتها و تضادهای شدید اجتماعی فرهنگی عمدتاً موجب ستیز و جدال در محلات می شود.

مسجد آقابزرگ (کاشان)

دوران متقدم اسلامی

شرایط اقتصادی در دوران متقدم اسلامی

مهمترین منبع درآمد دولت اسلامی مالیات بود که با عناوین مختلف از مراکز استانها جذب و به مرکز خلافت حکومت اموی و عباسی در دمشق و بغداد فرستاده می شد. در زمان امویان مالیات شامل موارد ذیل بود.

1. مالیات ارضی
  2. مالیات سرانه (از غیر مسلمین)
  3. اعانه برای بینوایان
  4. حقوق گمرکی
  5. پنج يك غنایم جنگی
- در زمان عباسیان مالیات شامل موارد زیر بود:

- 1- مالیات ارضی
- 2- عشریه زکوه (مالیات برد در آمد)
- 3- خمس
- 4- جزیه (بجای خدمت نظام و از غیر مسلمانان گرفته می شد)
- 5- حقوق گمرکی
- 6- مالیات نمک و ماهی
- 7- مالیات دستفروشانها
- 8- مالیات کارخانجات
- 9- مالیات اشیاء تجملی
- 10- مالیات وارده ها

خراج نوعی از مالیات بود که به حکومتی که ادعای استقلال می کرد تعلق می گرفت. زوال کشاورزی اخذ مالیاتهای سنگین از پیشه وران و نیز محدود شدن بازارهای شهری منجر به رکود و زوال شهرنشینی می شود. لیکن بعدها گسترش سریع بازارهای داخلی و داد و ستد خارجی مهمترین عامل جهت رشد شهرنشینی در دوره اسلامی میشود.

اقتصاد کشور در قرنهای اول و دوم به دلایل زیر دچار فترت شد:

1. عدم کفایت فرمانروایان جدید در مدیریت سرزمین جدید
2. خارج شدن عمده درآمدها و خراجها از سرزمین مزبور

3. شورش مردم و درگیریهای متعدد

انواع مالیات در اسلام

صدقه یا زکوه باندازه زمین $\frac{1}{10}$ و بقیه تولیدات کشاورزی $\frac{1}{4}$ ..

1- خراج و مالیات ارضی

2- جزیه که از اهل کتاب گرفته می شد مسلمانان معاف بودند اما اقلیت های مذهبی صاحب

کتاب مالیات سرانه (جزیه) می دادند تا از حمایت حکومت برخوردار باشند مقدار جزیه

بر اساس توان اقشار مختلف درجه بندی می شد.

3- انفال (غنایم جنگی) $\frac{1}{5}$ غنایم جنگی باید از طریق دولت به مصارف عموم مردم برسد.

مالیات گرفتن از مسلمین خلاف شرع بود. اما در عمل فرقی نمی کرد. رهبر یا امام می

توانست بر نرخ خراج افزوده یا بکاهد.

همچنین مسلمانان در اخذ مالیات اصول مالیاتی شاهنشاهی ساسانی را به کار می گرفتند

ویژگیهای فرهنگی - مذهبی:

همه ایرانیان کم و بیش در قرنهای اولیه اسلام آوردند اما زبان خود را همچنان حفظ کردند (شاهنامه در

قرون اولیه دوره اسلامی سروده شد) لیکن ایرانیان در اسلام مذهب جدیدی بنام تشیع بوجود آوردند .

اشتراکات مذهبی اسلام با زرتشت مواردی نظیر نیکی و بدی (خدا و ابلیس) خلقت جهان در شش روز،

قیامت و جهنم ملائکه و شیاطین از موارد اشتراکی بین جهان بینی اسلامی و زرتشتی بود و خود یکی

از عوامل اصلی گرایش ایرانیان به دین اسلام بود.

مراکز حکومتی اولیه اسلامی عبارت بودند از امویان در دمشق و عباسیان در بغداد

فضاهای شهری از خانه تا شهر مشتمل بر هشتی، کوچه، بن بست، گذر (میدانچه) راسته محله و راسته

بازار بود.

ظهور اسلام با نگرش جدید منجر به ایجاد انقلاب کالبدی در ساختار شهرهای ایران به طرق زیر شد.

1. اضافه شدن عناصر جدید کالبدی مثل مسجد، مدرسه، حمام
2. تغییر نطفه از دژ به مسجد
3. گسترش حومه شهر (ربض)
4. ایجاد محلات و سیستم محله بندی
5. گردش جهات خانه ها به سوی قبله
6. رونق بازار
7. رشد شهرها با سکنه عادی
8. ارگانیک شدن شبکه شهری
9. بین المللی شدن شهرها

شهرسازی و شهرنشینی در دوران متقدم اسلامی

دولت اسلامی در شهر تولد یافت و شهر را بر مبنای جهان بینی اسلامی سازمان داد اولین شهر خارج از حجاز کوفه بود. در این دوران سیاست شهرسازی خاصی تدوین گردید که دو گونه بود.

1. شهرهای قدیمی – بدون تغییرات و دگرگونیهای عمده کالبدی فضایی و با افزودن عناصر جدیدی مثل مسجد جامع و گسترش و بازسازی ربض و اهمیت بخشیدن به آن شکل اسلامی یافتند. مهمترین سیاست دولت اسلامی متقدم رشد ربض و ضعیف شدن شارستان بود. بازسازی، اصفهان، نیشابور و ری از این سیاست برخوردار شد.

2. شهرهای نو بنیاد، که عمدتاً پایگاه نظامی، حکومت بودند گاه برای از رونق انداختن شهرهای قدیمی و در کنار این شهرها ایجاد می شد. بر این اساس شارستان شهر پیشین مخروبه و هسته اولیه حکومتی و شهر در کنار آن شکل می گیرد. بغداد، کوفه و اصفهان از این جمله اند.

دلایل عمده جایگیری شهرهای اولیه اسلامی در کنار شهرهای پیشین به قرار زیر بود.

ایجاد آمادگی برای سرکوب شدن احتمال شورش

کاهش امکان تعدی سربازان به مردم

برقراری ارتباط حکومت جدید با مردمان ربض

دور نگهداشتن سربازان مهاجم از سکنه که موجب تحریک آنان می شد.

علاوه بر این دونوع شهر دیگر که غیر رسمی تر است نیز در این دوره شکل گرفت.

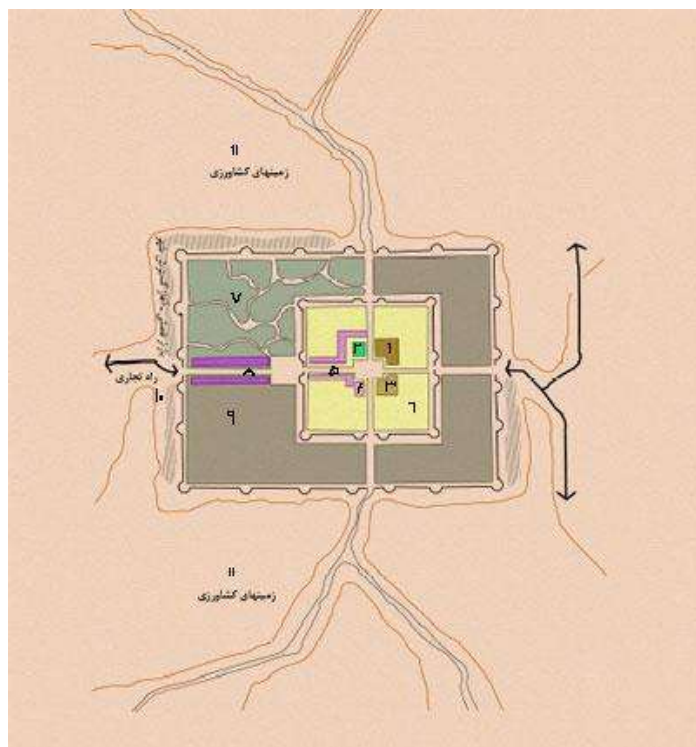

3. شهرهاي نشان دهنده قدرت حكومت اسلامي مثل بغداد مركز خلافت روحاني سياسي عباسيان و بويژه در قرن دوم، فاس مركز خلافت ادريسي ها در مراکش و سامره مركز خلافت عباسيان در قرن سوم.

4. شهرهايي در اطراف شهادتگاه يا مزار امامان (به خصوص ايرانيان) مثل مشهد، قم، كربلا كه عمدتاً دولت اسلامي و دستگاہ خلافت را با دشواريهاي روبرو مي ساخته است.

رونق شهرنشيني و شهرگرايي در اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم ه.ق (9-7 م): با تجديد حيات علمي - ادبي هنري با توجه به جهان بيني جديد و ارتقاء مبادلات علمي و فني همراه با مبادلات تجاري - بازرگاني روبرو بود. شهرهاي عظيم با قرار گيري در مسيرهاي عمده تجاري آنچنان گسترش مي يابند. (از نظر جمعيتي و اقتصادي) كه حتي شهرهاي پر جمعيت اروپا در قرون وسطي به آن حد نرسیده اند. نيشابور، ري، اصفهان، شيراز از آن جمله اند كه بدليل رونق تجارت و واقع شدن بر سر راههاي تجاري رشد چشمگيري يافته ليكن هجوم مغول (قرن 7 و 14 م) نقطه پاياني بر تمدن شهري هفتصد ساله اين دوران است.

ساخت كالبدی شهر پس از اسلام

حکومت‌های محلی :

علویان (216-250)
طبرستان

اوضاع سیاسی

آل زیار (ه.ق 316-434)
گرگان (مرداویج)
ساجدیان (317-276)

طاهریان (ه.ق 260-206) خراسان طاهر ذوالیمینین

صفاریان (ه.ق 288-247) سیستان و خراسان (یعقوب لیث

۱۲ ... ۱۱۷۸-۱۲۲۸

صفار)

سامانیان (ه.ق 390 - 204) ماوراءالنهر (امیر نصر سامانی)

تضعیف خلافت اعراب به دلایل زیر منجر به ایجاد حکومت‌های محلی در ایران شد:

- ترکیبی ناهمگون از قبایل و اقوام مختلف دارای زبان نامشترک و نه زندگی اقتصادی واحد

- اختلاف سطح تکامل اقتصادی و سستی مناسبات اقتصادی

- شورش‌های داخلی - قیام مازیار در گرگان مازندران 244 بابک در آذربایجان 201 ه.ق عوامل فوق منجر به تشکیل دولتهای مستقل محلی در ایران شد که به طور صوری خود را تابع خلیفه می دانستند ولی در واقع خود مختار بودند.

طاهر در سال 821 م والی تمام سرزمینهای خلافت که در شرق عراق بودند گردید. نام خلیفه را از خطبه انداخت و در ضرب برخی سکه ها نام خلیفه را نیاورد. اعلام استقلال کرد و در همین اثنا طاهر در مرو در گذشت.

سپس سامانیان، در سال 900 میلادی خراسان و سیستان را تصرف کردند. خراسان تا 999 میلادی در دست سامانیان باقی ماند سامانیان حدود 128 سال حکومت کردند.

اوضاع و شرایط اقتصادی :

در این دوران خراج و مالیات که از روستاییان و شهریان اخذ می شد از کشور خارج نمی شد. مصرف مالیات در داخل کشور موجب آبادی احداث قنات و حجاری آبیاری ایجاد آسیابهای بادی و آبی شد اراضی مزروعی افزایش یافت. جنگهای داخلی آرام شد.

احداث قنات منجر به تأمین آب آشامیدنی و ایجاد کانالهای آب برای آبیاری شد.

صدور پارچه زربفت (نیشابور، اصفهان) منسوجات ابریشمی (شیراز، ری، اصفهان ...) اطلس (خوزستان و فارس و خراسان) پارچه های کتانی (فارس و کازرون) مصنوعات مسی و برنجی و نقره ای استخراج معادن از مهمترین منابع درآمد اقتصادی آن دوره بود.

خرید و فروش در قرن چهارم به صورت جنس بود در شهرهای بزرگ سکه هایی نیز موجود بود اما در بازارهای همان شهر رایج بود در شهرهای دیگر ارزشی نداشت. قلمرو سامانیان نزدیک يك قرن از حمله و هجوم بیگانگان مصون ماند و همین امر بزرگترین عامل رونق اقتصادی بود. شهرهای بزرگ مثل سمرقند و بخارا از مراکز مهم بازرگانی شدند. تجارت از دریا و راههای کاروان رو نظیر همدان، ری، نیشابور، هرات، اصفهان، شیراز، اهواز، بلخ انجام می شد.

اوضاع اجتماعی

شهرها مراکز پیشه و هنر و بازرگانی بودند. بعضی شهرها از شهرهای قرون وسطایی مهمتر و پر جمعیت تر بودند. شهرهای در مسیر کاروان رو از مهمترین این شهرها بودند. مرکز زندگی اجتماعی شهر بازار و یا راسته بازارها بود. و محل تقاطع بازارهای اصلی که به چهارسو معروف بود.

پیش از این خراسان بدلیل تعدد ولات و اغلب عرب بودن آنها از نظر اقتصادی سیاسی عقب مانده بود. اما حکومت با ثبات طاهریان و دادگری آنها موجب اعتلای خراسان شد.

در دوره آل بویه مردم به سه قسمت خواص، عوام و متوسط تقسیم می شدند.

خواص شامل: امیران، والیان، سرداران سپاه، ثروتمندان و بازرگانان بزرگ

عوام شامل: خادمان، سپاهیان، بازاریان، صنعتگران، خیاطان، نجاران، زرگران، کشاورزان،

عیاران، دزدان و غیره

متوسط شامل: علما، ادبا و فقها بودند.

شرایط فرهنگی – مذهبی :

تا سالها پس از ظهور اسلام در ایران بخشی از مردم سرزمین فارس اکثریت دین زرتشتی را حفظ کردند و در بخشهای شمالی و غربی عده زیادی زرتشتی بودند اما در اوایل قرن پنجم اسلام گسترش می یابد و مسلمان شدن برخی ایرانیان زرتشتی به دلایل زیر قوت می گیرد.

1. معاف شدن از پرداخت جزیه سنگین به غیرمسلمین

2- ورود به خدمات دیوانی و درباری خلفا

3- تشابه اسلام و زرتشت

تداوم قدرت طاهریان منجر به باز خیزی احساس ملی و فرهنگ ایرانیان شد.

شهر گرایي در دوران اسلامي قرن يك تا چهارم هجري) (11-7 م)

استقرار قطعي امپراطوري اسلامي و تشكيل دولت متمرکز با سقوط امويان و به قدرت رسيدن عباسيان همراه بود.

حضور جنگاوران ديوان سالاران ايراني و نقش آنان در دربار عباسي منجر به ايجاد شيوه حكومتي مشابه شيوه حكومتي ساساني شد.

ديوانها عمدتاً از ساساني تقليد شده بود. دولت در وراي طبقات اجتماعي بود - يگانگي حكومت مذهبي و سياسي شكل گرفت و همه ابزار توليد و اقتصاد را تحت نظارت داشت.

شكل گيري ديوانهاي شرطه (نظامي)، اشراف (امنيتي)، استيفا (دارايي)، بريد (پست)، رسايل (مكاتبات دولتي)، املاك خاصه، حسبت (امور شهري)، قضا (عدالت) كه همگي مكان استقرارشان در شهرها بود شهرهايي با الگوي ديواني نظير بغداد.

سازمان كالبدي شهرها:

بغداد به شكل دايره در كناره دجله داراي چهار دروازه با شكوه و بزرگ به چهار راه اصلي كاروان رو ميدان بزرگ در مركز كاخ خليفه و مسجد جامع منصور خليفه عباسي شهر را به چهار بخش كرده و سرپرستي هر بخش را به مهندسي واگذار نمود هر محله داراي بازاری عمومي براي خود بود.

1. ميدان بزرگ شهر كه در آن كاخ خليفه و مسجد جامع بود. و در پيرامون هيچ بنايي جز ساختمانهاي نگاهباني نبود (كهندژ، دارالاماره)

2. در اطراف ميدان خانه هاي امرا و نزديكان خليفه و ديوانها (شارستان)

3. ربض شهر بيروني بخشهاي چهار گانه كه هر بخش در دست مهندسي است. هر بخش داراي بازار ميدان و محله خاص خود است،

قبول اصل خود مختاري هر يك از شهرها در دوران قلمرو حكومتي و در عين تابعيت سياسي و نظامي از فرمانروايي واحد و تشكيل حكومتهاي محلي و منطقه اي نظير طاهريان در خراسان صفاريان در كرمان، سامانيان در ماوراءالنهر بر اساس قوانيني بود كه اين قوانين مشتمل بر موارد زير بودند:

1. دولت اسلامي خليفه و صاحب اختيار مطلق كلييه اراضي و منابع ثروت است.

2. دولت تنها حق واگذاري و استرداد زمينها را دارد نه مالكيت آن (فقط حق تصرف و بهره برداري)

3. واگذاري زمين، مشروط به انجام خدمات معين براي دولت است.

4. دولت مالیات یا خراج را می تواند معاف نماید

تشکیل دولت واحد و مقتدر اسلامی از سویی و سازمان یابی حکومتها از سوی دیگر سبب می گردد تا ثبات نسبی در پهنه ای وسیع از سرزمینهای مفتوحه و ایران برقرار گردد. نتیجه چنین ثباتی، ایجاد امنیت و رونق دادوستد بازرگانی است.

تولد سبک خراسانی

تشکیل دولت سامانی در قرن دوم هجری اولین دولت ایرانی بعد از حمله مسلمین بود. قبل از سامانیان در ماوراء النهر، طاهریان و صفاریان اولین حکومتهایی بودند که داعیه تجدید حیات علمی و ادبی ایران را در محتوایی اسلامی داشتند در واقع از قرن سوم هجری با به قدرت رسیدن سامانیان این حرکت شروع و تا قرن ششم ه.ق (13م) و حمله مغول ادامه یافت. منطقه خراسان علیرغم وابستگی به دولت مرکزی به دلیل دوری از مرکز خلافت نسبتاً مستقل بود. بهمین سبب شروع نهضت جدید در سرحدات شرقی امپراتوری باعث تجدید حیات علمی و ادبی شد. طی چهار قرن دولتهای متفاوت از جمله سامانیان بوییان خوارزمشاهیان و... موفق به ایجاد تغییرات شگرفی در فرهنگ ایران پس از اسلام شدند. این تجدید حیات کم و بیش همزمان در زمینه های مختلف علمی ادبی، هنری روی داد. نهضت ادبی با حضور رودکی و جامی، بلخی، دقیقی، فردوسی، خیام، در تصوف خرقانی، ابوالخیر، باباطاهر، عبدالله انصاری، غزالی، عین القضات، عطار سهرودی و نهضت علمی فلسفی بوسیله بوعلی سینا، بیرونی، خیام، رازی قوام یافت. رنسانس علمی و ادبی مشابه رنسانس در اروپا به دلایل زیر در ایران بوجود آمد.

- 1- بهم ریختن نظام کاستی و جایگزینی جهان بینی اسلامی
- 2- درآمیختگی تمدنهای مختلف در گستره دولت اسلامی
- 3- اختراع کاغذ در چین و تدوین و تکثیر نظریه ها (قرن اول هجری 7-8 م)
- 4- امکان برخورد آزاد عقاید مختلف و نظریه پردازیهای درستی

رونق شهرنشینی و شهرسازی

انتظام سازمانهای صنفی تحت نظارت دولت اسلامی باعث تفاوت ترکیب شهری با آنچه از قبل بوده است شد. به دلیل تغییر مراکز فعالیت از شارسنجان به ربض گسترش زیاد حرف و صنایع، داد و ستدها و انتقال بازارها به ربض و حومه شهر و ایجاد امنیت و رونق شهرها در اطراف شهرها به مراتب متراکم تر و وسیعتر می شود و شهر نه فقط در اطراف هسته قدیمی بلکه کاملاً در بیرون از آن شکل می گیرد.

الگوی جدید شکل می‌گیرد که بر اساس آن دو راسته اصلی متعامد در میدان مرکزی تلاقی می‌کنند. در میدان مسجد جامع، دیوانها و دهانه راسته اصلی بازار جای می‌گیرد، بازار در حرکت به سوی دروازه های شهر، محلات متفاوت می‌آفریند (نظیر میدان کهنه اصفهان) و این الگو تا قرن چهاردهم ادامه می‌یابد. مهندسی آبرسانی و تأسیسات آبیاری که مهمترین مشغولیت ذهنی و اجرایی سامانیان است به نتیجه می‌رسد برای آبیاری محلات در خیابانهای اصلی جویهای سرپوشیده و در خیابانهای فرعی نهرهای وسط خیابان و آب انبارهای بزرگ ایجاد می‌شود. شهر به دیوارهایش محدود نشده و منطقه ای بس گسترده را در خود می‌گیرد. هم شهر اصلی و هم روستاهای اطراف را در بر می‌گیرد.

اوضاع کالبدی شهرها:

در وصف شهرها، می‌توان به کوچه های باریک و پر پیچ و خم پیشرفتگی ها و بالکن های خیلی کوتاه اشاره کرد در شهرهای این دوره بخشهای زیر زمینی وجود داشت که تنها مردم آن ناحیه اطلاع داشتند و گاهی برای فرار از گرما از آن استفاده می‌شد و معمولاً در آن قنات جاری بود. سردابهای عمیق در زیر زمین. محله بندی بر اثر اختلافات مذهبی و به منظور دفاع و محفوظ ماندن در برابر مهاجرین بوجود آمد.

بناها از خشت و گل بود کوچه ها معمولاً از سنگ فرش پوشیده شده بود.

همچنین می‌توان به وجود کاروانسراهای متعدد در راههای کاروان رو اشاره کرد.

بازارهای طویل، دارای آجر فرش هر بازار دارای اسم مخصوص خود بود.

حمام هایکی از ابزار سرشماری به شمار میرفت چون یکی از عناصر مهم در شهرها و محلات اسلامی بود.

قرن 4 تا 7 هجری

قرن چهارم هجری: قرون چهارم تا هفتم در اواخر دوران حکومت آل بویه در ابتدای قرن چهارم و مقارن به قدرت رسیدن حکومتهای غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی در ایران میباشند و هر دوره ضمن برخورداری از ویژگیهای منحصر بخود دارای رویکرد کلی در فرآیند تحولات کشور در این مقطع تاریخی بوده است.

قرن چهارم اوج دگرگونیها و تجدید حیات علمی و ادبی کشور و تحول کلی در زمینه هنری – ادبی – سیاسی – اقتصادی – اجتماعی – فرهنگی و کالبدی بوده. در دوران بوییان مدرسه به عنوان یکی از

عناصر پایه ای شهر و شار خودنمایی می کند. گروه‌های نیرومندی از روحانیون و سادات و علما متفکران و فلاسفه در این شار در مساجد و مدارس سکنی می‌گزینند.

شکوفایی انجمن‌های صنفی در شهرهای دوره اسلامی این دوره بوقوع پیوست انجمن‌های صنفی زیر نظر دولت و متفاوت با انجمن‌های حرفه‌ای و گیلدها در قرون وسطا که دارای موجودیت مستقل اند به دلیل در هم تنیدگی دو قطب دولت و بازار در شهر بسط و گسترش می‌یابند.

دولت آل بویه تحریک اجتماعی بسیاری را در قلمرو خود ایجاد می‌کند. آزادی مذهب، آزادی اندیشه رجوع به مفاهیم برادری و برابری، نیروی محرکه سازماندهی فضایی – کالبدی شار این دوران است. به همین دلیل قرن چهارم هجری به عنوان یکی از مقاطع مهم و با معنای شهرگرایی شهرنشینی و شهرسازی کشور محسوب می‌شود. همچنین آزاداندیشی بوییان موجب تقویت نقش آموزش و پیدایش مدرسه بعنوان یکی از عناصر پایه‌ای شهر در این دوره می‌شود. در این عصر است که شهرهای بزرگی مثل سیراف، ری، اصفهان، نیشابور، طوس، جرجان، شیراز و... نام خود را در تاریخ ثبت می‌کنند و از دیدگاه زندگی شهری با بغداد و دیگر شهرهای بزرگ بین‌المللی به رقابت می‌پردازند.

مبانی شهرسازی همانی است که در ماوراءالنهر و دولت سامانی است. به کارگیری این مفاهیم و آن مبانی در خطه مرکزی غربی و جنوب غربی کشور سبب شده است تا این دوره قرن چهارم هجری به عنوان مرجع شهرسازی و تفکر شهری کشور قلمداد شود. کالبد شهر کماکان بر میدانی میانی (مثل میدان کهنه اصفهان) پی افکنده است که در اطراف آن دیوانها، بازارها و مسجد جامع قرار دارند. مجموعه محلات شهری بدون هیچ برتری قومی، مذهبی و نژادی بر اطراف مجموعه مرکزی و بازار گسترده می‌شوند. این امر بعنوان یک استثنا در این دوران مطرح می‌شود.

حکومت غزنویان 477 - 342 ه.ق. مقارن 963 تا 1099 میلادی

غزنویان بعنوان نخستین قبایل ترک به سرکردگی سلطان محمود و سلطان مسعود غزنوی غزنین را تصرف و سپس خراسان را و بتدریج افغانستان، خوارزم و مناطق جنوبی را تسخیر و حکومت غزنوی را پایه گذاری کردند مشهورترین و قدرتمندترین پادشاه غزنوی سلطان محمود غزنوی بود که عبدالملک سامانی را شکست داد و فرمانروایی 32 ساله بر ایران داشت. تصرف غزنین خراسان سیستان افغانستان بلخ و ری و بخشهای جنوبی به وسیله سلطان مسعود غزنوی انجام شد که به سه دهه جنگ برای کشور گشایی و قدرت طلبی انجامید.

اوضاع سیاسی - حکومتی غزنویان :

در اواخر قرن چهارم هجری (دهم میلادی) ترکان غزنوی از غزنه در جنوب کابل (چندین قرن پیش در سرزمینهای خاوری افغانستان مستقر شده بودند) به ایران سرازیر شدند (غزنه پایتخت غزنویان) برخی از ترکان قبلاً در درگاه پادشاهان به عنوان غلام و سپاهی بودند و به همین دلیل با شهرنشینی و دیوانسالاری آشنا بودند.

ترکان با آنکه از نظر نظامی پیشرفت کردند در زمینه اداره جامعه بی تجربه و ناآگاه بودند منش قبیلہ گرایی صحرا نشینی داشتند که نفوذ آنان در دستگاه حکومت منجر به تغییر شرایط اجتماعی و اقتصادی حاکم شد.

استخدام ارتش جمع آوری غنیمت ها و اخذ مالیات بدلیل گردش امور امپراطوری غزنوی و تأمین هزینه های مالی اداره مؤثر دولت و اردوکنشی نظامی انجام می شد.

با آغاز حکومت غزنویان و در پی آن ترکان سلجوقی و خوارزمشاهی، ظهور قبایل ترک بر اریکه قدرت و سقوط آنها به معنای نیم قرن جنگ در ایران بود.

شرایط فرهنگی - اجتماعی:

سلطان محمود غزنوی بسیار متعصب و حنفی بود و به شدت با دیگر مذاهب برخورد می کرد و جمع کثیری را به اتهام بد دینی به قتل رساند. تعقیب و قتل افراد به اتهام داشتن عقاید مذهبی و فلسفی بوسیله او آغاز گردید و کتب زیادی را در زمینه های فلسفه، نجوم و مذهب به آتش کشید. نخستین امواج سهمگین خرد ستیزی مقارن با حکومت غزنویان صحرائشین به ایران رسید سلاطین غزنوی نسب نامه نویسان دربارشان را بر آن داشتند تا گذشته آنان را به پادشاهان پیش از اسلام ایران پیوند دهند نه به يك خاندان برجسته ترك.

به دلیل داشتن تمایل به آیین سنت داشتن مناسبات حسنه با خلفای عباسی از پیامدهای ظهور ایشان بر اریکه قدرت بود. متأثر از سنتهای سامانیان در دربار سلطان محمود و مسعود در غزنه چهار صد شاعر بودند که در مدح شاه غارتها و سفرهای جنگی شاه به افتخار یاد می کردند و تمامی ایشان دارای ویژگیهای زیر بودند .

1. تمامی فرهنگهای بسیار پیشرفته این دوره فرهنگ نخبگان، با حمایت سلطنت و اشرافیت بود نه توده مردم
2. شعرا و نویسندگان رجال پرآوازه زمان بودند.
3. سنت ادبی قابل توجهی در غزنه نبود و عمدتاً از خارج از غزنه آمده بودند عنصری از بلخ مسجدی از مرو فرخی از سیستان، منوچهری از دامغان.

عناصر کالبدی معماری و شهرسازی

غزنه اساساً دارای سنت هنری و معماری ریشه داری نبود . نوعی سبک معماری که در آن مرمر و تزئینات منقوش به کار می رفت در این دوره استفاده می شد معماری آن بایستی تقلیدی از معماری هند بوده باشد . علاقه زیاد سلاطین غزنوی به ایجاد کاخها و باغها نشان از روحیه شاهان غزنوی دارد که شیفته تجمل و شکوه بودند.

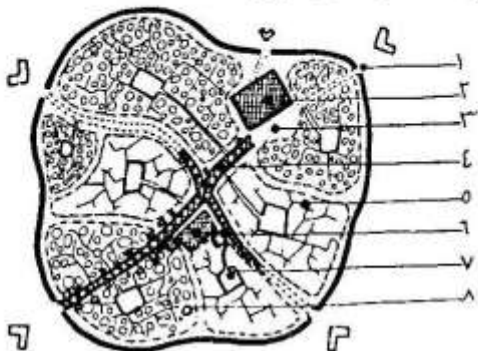
آثار عمومی زیادی نظیر پلها، قنوات، آبروها، مقابر از دوره محمود سبکتکین بجای مانده است . مصالح عمومی سنگ عدم وجود مصالح ساخته ارزان و محکم پیوسته از دشواریهای زندگی مردم خراسان بود.

نبود کتیبه های بزرگ وجود برج و بارو بدلیل حاصلخیزی سرزمین خراسان و ضرورت ایجاد امنیت از مشخصه های این دوره بود.

چهار مرکز اصلی زندگی اجتماعی در قرن (10-12م) مشتمل بر موارد زیر بودند.

1. کاخها و خانه های اعیان
2. مدرسه و مسجد
3. چارسو و کاروانسراها
4. کویهای پیشه وران یا اصناف

شکل (۶۸-۳) عناصر و بخشهای شهرهای بازرگانی - تولیدی ایران پس از ورود اسلام ۱ - دروازه و بارو، ۲ - ارگ، ۳ - میدان، ۴ - بازار، ۵ - محله های مسکونی، ۶ - مسجد جامع، ۷ - مرکز محله، ۸ - واحدهای مسکونی.

قرن ششم و هفتم هجری قمری

حکومت سلجوقیان :

شرایط فرهنگی و مذهبی

دوران افول تجدید حیات علمی و ادبی با به قدرت رسیدن ترکان سلجوقی در ماوراء النهر و خراسان شروع شده و با حمله مغول ضربه نهایی را بر پیکر خویش متحمل می شود. هر چند وجود نظریه پردازان و دیوانسالارانی چون امام محمد غزالی و خواجه نظام الملک موجب می شود تا موازین دولت سلجوقی آنچنان نظریه پردازی گردد که مهر و نشان آن تا قرن بیستم باقی ماند. بر این اساس تفسیر جدیدی از شریعت که سلطان را حاکم مطلق و منتخب خداوند می داند موجب نوعی بازگشت به تعبیر کهن دولت ساسانی است.

در این دوره شریعت اسلامی با اوضاع و احوال جدید سیاسی وفق داده می شود. سلجوقی ها شافعی بودند آزادی مذهب در این دوران ممنوع بود و آموزش مذهب شافعی از طریق شبکه عظیم مدارس از عالیترین سطوح در نظامیه بغداد تا سطوح مقدماتی و ابتدایی پیگیری می شد.

شرایط اقتصادی

دولت سلجوقی بازگشت به نظام دوران تیولداری که در قبل از اسلام در دولت سامانی بکار گرفته می شد را تحکیم می بخشد و توجه به زمینداری در این دوره از حیث جنبه های علمی و هم نظری یکی از مهمترین مسایل ادوار تاریخی ایران است. اقتصاد متکی بر طلا به علت رونق بسیار بازرگانی جای خود را به اقتصاد مبتنی بر آب و زمین می دهد.

ویژگیهای شهرسازی سلجوقیان

شهر سلجوقی مکانی است که تیولداران و عمال دولت در آنجا ساکنند و علاوه بر نظارت در امر تولید کشاورزی بر تولید صنعتی و امر بازرگانی نیز دست می اندازند. گستردگی به شهر چهره ای کاملاً تجاری می بخشد بازارهای گسترده و وسیع و منطقه بندی کهن مراکز حکومتی محلات اعیان و اشراف بازار و محلات شهری از مراکز اصلی شهری هستند. سازمان فضایی - کالبدی شهر به مفهوم منطقه بندی کهن، مراکز حکومتی، محلات اعیان نشین بازار و محلات شهری باز می گردد که تجدید تولید همان سازمان فضایی ساسانی است محلات در ستیز علیرغم ارتباط متقابل اقتصادی پائینه آشیل شهرهای ایران در مقابل حمله مغول می شود.

کالبد شهر در این روزگاران عبارت از میدان اصلی و بزرگ در میان شهر در پیرامون آن کاخها، دیوانها، مسجد جامع و گاه بیمارستان است. دهانه اصلی بازار به میدان باز شده و شاخه های خود را در شهر می گستراند و محلات بر مبنای موقعیت اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی در کنار هم قرار می

گیرند. هر محله تنها از طریق گذر اصلي مربوط به خود تغذیه می شود. گذری که معمولاً يك دهانه اش به بازار ختم می گردد.

در عهد سلجوقیان معماری، اعتبار خاصی داشت نقشه بناها اغلب چهار ایوانی و دارای تزئینات آجر کاری و گچبری بود. توسعه و ایجاد بناهای گوناگون مثل مسجد، مدارس، آرامگاهها و کاروانسراها از ویژگیهای این دوره است.

در زمان سلجوقیان مدارس در شهرهای بغداد، نیشابور، مرو، ری و جرجان تأسیس گردید. در همین زمان است که مدارس از مساجد جدا شدند و مدارس چهار ایوانی بوجود آمد.

در دوران سلجوقی آجرکاری هم از نظر زیبایی و هم ساختمانی به چنان کمالی رسید که تاکنون نظیرش پدیدار نگشته است. این دوره اوج تجلی رنسانس ایرانی است که در زمان سامانیان آغاز شده بود. مسجد جامع اصفهان یکی از بزرگترین مساجد دنیا که شاهکار هنر آجرکاری است نمونه ارزشمندی از معماری سلجوقی است. پایگاه سلجوقیان در مرکز اصفهان بود. چندین کوشک و باغ يك مدرسه ارگی و دژي در نزدیکی شهر بود.

حکومت خوارزمشاهیان 618-485 هـ- ج مقارن 1012-1221 میلادی

جنوب دریاچه آرال رودخانه جیحون (خوارزم نواحی دو سوی رودخانه جیحون است) محل استقرار خوارزمشاهیان است. قطب الدین محمد در سال 490 هجری قمری سلسله خوارزمشاهی را تأسیس کرد. خوارزمشاهیان در آغاز قرن ششم هجری به ایران آمدند و خراسان را تصرف کردند. سلطان محمد خوارزمشاه به عزم فتح بغداد رفت اما هجوم مغولها به او مهلت نداد.

اوضاع اجتماعی و سیاسی

فرمانروایی ترکان خوارزمشاهی از اواخر قرن دوازدهم میلادی تا آمدن مغولها (نیمه اول قرن سیزدهم) بطول انجامید ارتباط و تماسهای تجاری ترک و خوارزم موجب توسعه و گسترش دولت خوارزمشاهی شد.

خوارزم اراضی حاصلخیز و موقعیت جغرافیایی مساعد و تجاری بسیار فعال بود و مردمی مرفه داشت از نظر نظامی دفاع از آن آسان بود به دلیل وجود رودخانه جیحون به عنوان یک سد بزرگ همچنین راههای آبی و کانالها به صورت سنگرهای طبیعی دفاعی مانع های جنگی بودند از این رو اداره کنندگان خوارزم در مدت زمان کوتاهی به استقلال رسیدند.

شرایط فرهنگی

اوضاع فرهنگی در قرن ششم و هفتم هـ ق در اوج درخشش و شکوفایی بوده است در این دوران متکلمان و ادبای بزرگی پرورش داد. ایرانیان هنر کاغذ سازی را نیز از اسرای چینی آموختند.

شرایط اقتصادی

تجارت ایران در این دوره فوق العاده ترقی کرد. واقع شدن بر سر راه هندوستان و چین یعنی دو کشور پر نعمت آن روزگاران شاهراهی برای فروش امتعه و ارسال به بین النهرین و آفریقا و اروپا به شمار می رفت.

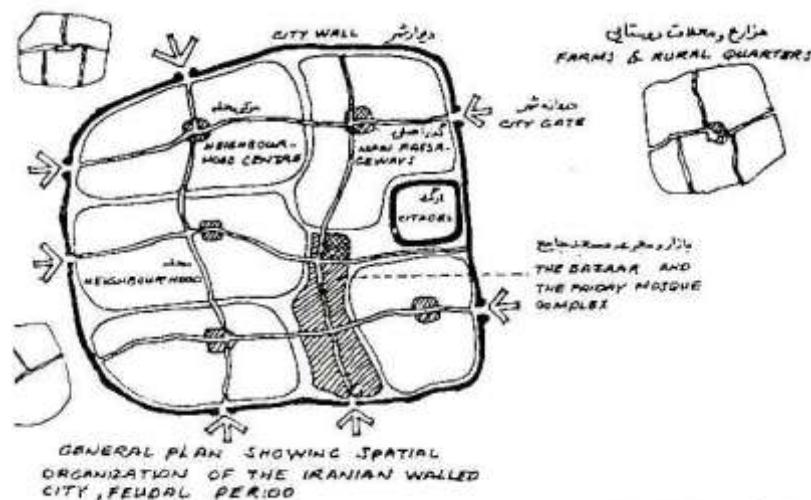
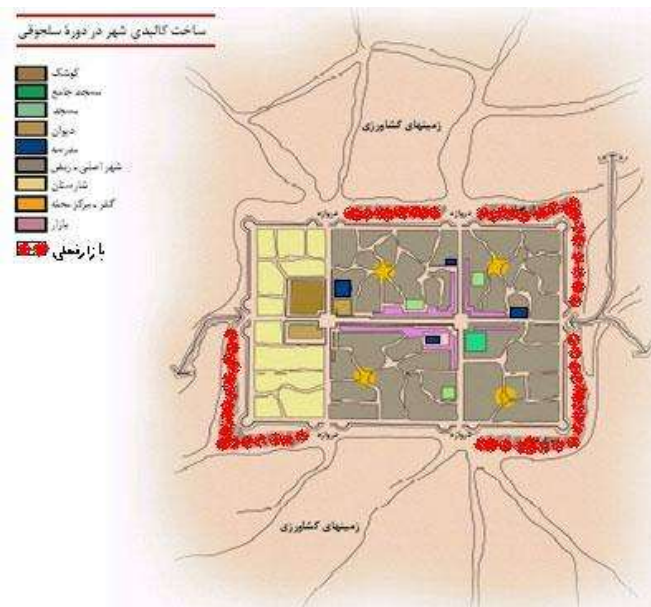
کشاروزی مناسب و رونق زیادی داشت پرورش گوسفند نیز مناسب بود.

مارکوپولو در دیدار از یزد (اواخر قرن سیزدهم 1272 م) تحت تأثیر رونق تولید و نقل و انتقالات حجم تجاری این شهر قرار گرفت. وی می نویسد منسوجات و البسه زردوز و ابریشمی یزدی به همه مناطق جهان صادر می گردید.

شهرسازی خوارزمشاهیان

بسیاری از محققان ویژگی‌های معماری دوره خوارزمشاهیان را ادامه عصر سلجوقی دانسته و اختصاصات هنری این دوره را مشابه عصر سلجوقی می‌دانند. دوره خوارزمشاهی از نظر هنرهایی مانند فلز کاری سفالگری، کاشیکاری و گچبری و ویژگی‌های معماری، سبک جداگانه‌ای داشته و متفاوت با این دوره‌ها است.

غزنیان خوارزمشاهیان و سلجوقیان همه مساجد رباط‌ها، کاروانسراها و بیمارستانها و مدارس را وقف می‌نمودند. مردم رعایت کامل انجام وظایف دینی را قبل از همه از ثروتمندترین انتظار داشتند و فقرا گمان می‌کردند رعایت انجام وظایف دینی در مورد آنان ضرورت زیادی ندارد.

ساخت کالبدی شهر در دوره سلجوقی

قرن 11-7 ه. قمری (حمله مغول در قرن هفتم هجری قمری)

حکومت ایلخانان و گورکانیان و تیموریان

شرایط سیاسی و اقتصادی: حمله مغول در اوایل قرن هفتم در مقابله با رژیم عباسی در عراق و خوارزمشاهیان در ایران روی داد. اقوام مغول به ترتیب بخارا، سمرقند، بلخ، مرو، نیشابور را تصرف و سپس در آذربایجان سکنی گزیدند.

هجوم مغولها به ایران با از بین بردن شهرها و روستاها همراه است. نهادهای زراعی و آبرسانی را ویران می‌کند. سازمان تولید از هم می‌پاشد و اقتصاد شهری و روستایی را بی‌معنا می‌سازد. بیگاریهای وسیع در مقیاس شهر و روستا مالیاتهای سنگین بر کسبه و پیشه‌وران شهری و عاملین تولید صنعتی و از بین رفتن توان تولید از دیگر تبعات حمله مغول می‌باشد. تقسیم سرزمینهای مفتوحه در بین ایلخانان مغول سبب می‌شود تا نزدیک یک قرن مفهوم دولت کاملاً برداشته شود. بعد از آن به دلیل حضور علما و دیوانسالاران ایرانی در دستگاه حکومتی مغول منجر به سوق یافتن به مفهوم دولت می‌شود. تصرف املاک وسیع از سوی ایلخانان مغول، قوانین مغولی خاص حاکم، فروش تولیدات شهری و روستایی به بهای اندک به دولت مغول و در پی آن بیگاریهای عمومی را بدنبال دارد. تلاشهای خواجه رشیدالدین فضل‌اله وزیر غازان خان برای ایجاد اصلاحات ارضی (اصلاحات غازانی) بدلیل عدم تطابق قوانین شرعی، با نظام حکومتی مغول ناموفق می‌ماند.

شرایط فرهنگی – اجتماعی

تفکر عشیره‌ای بیابانگرد مغولان که حتی مفهوم یکجا نشینی را در نیافته بودند موجب از بین رفتن ریشه‌های فرهنگی در شهرها می‌شود. یاسای چنگیز بعنوان تنها قانون مدون شامل دستوراتی در مورد چگونگی جنگ و رفتار با کشورهای خاص، تقسیم بندی سپاهیان و مالیات می‌باشد.

نسل‌کشی در همه سطوح سبب می‌گردد صاحبان کلام و اندیشه در همه رده‌ها از میان برداشته شوند و با رفتن آنان، دفتر چهارصد ساله نهضت ادبی، علمی، هنری ایران در دوره اسلامی بسته می‌گردد و بذر برداشته شده از تحول فرهنگی به اروپا برده شده و ریشه‌های اصلی و خمیرمایه رنسانس را فراهم می‌آورد.

با گذر یک نسل از مغولان به دلیل نبود پایه‌های عمیق جهان‌بینی فلسفی و عقیدتی در نسل جدید به تسلیم در برابر تمدن برتر و تسلیم به جهان‌بینی اسلامی در سرزمینهای مفتوحه می‌انجامد.

شهرنشینی ایلخانان و گورکانیان

هرچند رونق شهرگرایی شهرنشینی عمران و آبادانی در قرون چهارم تا هفتم هجری قمری آنچنان است که خطوط کلی آن حتی پس از حمله مغول در قرن هفتم (ه.ق 14 و 13 میلادی) بطور کامل از بین نمی‌رود اما یورش مغول نقطه پایانی بر سیر تحولاتی است که از قرن چهارم آغاز و تا هفتم ادامه می‌یابد. ایلغار مغول بنیانهای سازمان کشوری را از هم می‌گسلد و شهرگرایی و شهرنشینی را نزدیک به یک قرن بی‌معنا می‌سازد. عامل غارت دفاع بین مغولها و مدافعین شهرها، عملاً به ویرانی کلیه شهرهای بزرگ عمده ای مثل مرو، بخارا، سمرقند، نیشابور و ری می‌انجامد و ثروت شهرها به تاراج می‌رود. مغولهای بیابانگرد که حتی مفهوم یکجا نشینی را در نیافته اند در تقابل با اندیشه سازمان یافته و نظام شهرنشینی قرار گرفته رامورد نفي و قهر قرار می دهند.

شهرهای بزرگ روستاهای آبادان شبکه های عظیم و گسترده آبرسانی و آبیاری و همه در تعریفی یکپارچه از شهر با هجوم مغول ها در هم ریخته و از هم پاشیده می شوند. تنها شهر سمرقند بدلیل *** رشد میکند. نهادهای زراعی و آبیاری ها، زمین داریها از هم گسیخته می شود. اما پس از چندی علیرغم همه ویرانیها و نسل کشیها با گذر يك نسل مغولان در مقابل تمدن برتر سر فرود می آورند.

جرقه هایی از مفهوم دولت و شهرنشینی شکل می گیرد. اولین حرکتها برای جلوگیری بیشتر از ویرانی شهرها و فرو پاشی مناطق تولیدی در زمان هولاکوخان با مساعی خواجه نصیرالدین طوسی صورت می گیرد و شهر مراغه که رصدخانه مراغه در آن واقع است به عنوان اولین پایتخت مغولی در ایران شکل می گیرد. گوا اینکه هولاکوخان هیچ گاه در آنجا سکنی نگرفت و همیشه در شهر چادری مجاور آن می زیست.

نبود دولت متمرکز حضور قوانین مغولی علیرغم تلاشهای بسیار برای تعدیل آنها منجر می گردد تا بسیاری مردم گرداگرد شهرهایی جمع شوند که خان مغول در آنجا استقرار و نظام گزیده است. در طول حکومت خانها و ایلخانان و تا زمان گورکانیان نه با يك شبکه شهری بلکه با تك شهرهای متمرکز مواجه می گردیم. تك شهرهایی که فرمانروای مغول جلال و شکوه خود را به نمایش می گذارد.

اولین حرکت برای جلوگیری از فروپاشی مناطق تولیدی و شهرها در دوران هولاکو خان و دومین اقدام در زمان غازان خان است.

تبریز بعنوان پایتخت بعدی مغولان بعنوان پایتخت بعدی در زمان غازان خان گسترده‌تری بیش از حد می یابد و مورد عمران و آبادانی واقع می شود. خان مغول در بازگشت از سفر شام و دیدن دمشق در کناره غربی تبریز شهری بنام شام غازانی (شنبه غازانی) با مقبره ای باشکوه برای خودش و عمارات بزرگ و محلات متفاوت و نیز محله ای برای علما و دانشمندان با کتابخانه ای بس بزرگ ایجاد میکند.

ربع رشیدی در شرق تبریز و شنبه غازانی در غرب هردو با نظم شطرنجی ساخته شدند و رشته قناتهایی برای آبیاری و آبرسانی آنان کشیده شد.

این دو شهر اولین نمونه از گونه شهرسازی دوران مغول هستند که بنا بر تصمیم خان و دولت مغول ساخته می شوند. نمونه دیگر شهرهای این دوره سلطانی به دستور سلطان محمد خدابنده به شکل شطرنجی در دشت زنجان و در محل استقرار تابستانی شاه ساخته شد. ساکنین آن از شهرهای تبریز مراغه و اردبیل و... به آنجا کوچانیده شدند و مقبره سلطان محمد در آن بوده پس از مرگ سلطان تخلیه شد. اما سالهای سال به عنوان یکی از آبادترین شهرهای ایران بود.

شهرهای محل استقرار ایلخانان مغول در طول این دوره به عنوان مقر اصلی ایلخانان و نماد حکومت آنان مورد هجوم های پیاپی واقع می شود. مفتوح کردن شهر قتل عام ساکنین و از بین بردن شهر در این دوران امری عادی است.

در سراسر قرن هشتم و نهم هجری (15 و 16م) مصادف با پایان قرون وسطی و آغاز رنسانس در اروپا در ایران شهر و شهرگرایی و شهرنشینی در حوض کامل هستند حوض و فروپاشی تمدن شهری و سازمانهای تولیدی در ایران به دلیل نبود دولت مستقل مقتدر و وجود حکومتی محلی بزرگ یا کوچک روی می دهد و مفهوم شبکه شهری به مدت طولانی بی معنا می گردد. شاهرخ تیموری تلاشهایی برای عمران و آبادانی شهرهایی مثل مشهد، هرات، بخارا، سمرقند و... انجام داد. همچنین در خراسان اق قویونلوها در غرب و قره قویونلوها در شمال غرب (تبریز) و حکومت آل مظفر در کرمان و شیراز و یزد همگی موجب رشد آرام و تدریجی شهرگرایی و شهرنشینی شد. سبک آذری در هنر و ادبیات و معماری جای می گیرد. نبود منابع و ماخذ در مورد چگونگی شهرگرایی و شهرنشینی در این دوران از مشکلات اظهار نظر در این دوره است بر خلاف مورخین و سیاحان قبل از حمله مغول، سیاحان بعد از این حمله کمتر به وصف ساخت اقتصادی - اجتماعی و سیمای شهر می پردازند و بیشتر بر رسوم و عادات و یا ساختمانهای بزرگ که به دستور حکام بنا گشته اند اشاره دارند.

تنها گزارشهای محدودی که موجود است کماکان به جدایی محلات شهری وجود باروها اشاره دارد. همچنین می توان از سه قرن نبود سازمان تولیدی، سازمان دیوانی و سازمان شهری، سازمان فضایی و کالبدی در سیر تحول شهرگرایی و شهرنشینی در ایران نام برد. با وجود آنکه در زمینه معماری شاهکارهای بی بدیل ساخته شدند و الگوهای کهن شهرسازی مورد بازنگری و ابداع مجدد قرار گرفت نظیر مجموعه امیر چخماق یزد میدان حسن پاشا تبریز). تاسیس مسجد گوهرشاد در مشهد و سرپوشیده کردن بازارها از اقدامات شاهرخ در عهد تیموری است.

مسجدو میدان امیر چخماق در یزد

نمونه معماری و تزیینات تیموری

بازسازی و ابلاغ مجدد مفهوم شار

دوران صفویه:

در زمان شاه طهماسب و کاهش درگیری های داخلی و جنگها سبب رونق اقتصادی شد. شاه عباس در دوران عباسی با کاهش مالیات وحدت سیاسی و اقتصادی ایجاد کرد. گوا اینکه شاه عباس با حضور انگلیسی ها در باز پس گرفتن (هرمز) از پرتغالیها پای انگلیسیها را باز کرد و امتیازات عجیبی به آنها داد. حق تجارت آزاد اجازه حمل اسلحه، حق انحصاری صدور ابریشم و حق مصونیت قضایی از جمله حقوقی بود که به بیگانگان واگذار گردید.

شاه عباس از طریق برادران شرلی توپخانه و توپچی وارد ایران کرد و اصلاحات نظامی انجام داد. سلسله ی صفوی در زمان شاه عباس کبیر به اوج قدرت رسید و پس از مرگ او دوره انحطاطش آغاز شد و همچنین دوره ترقی ایران به پایان رسید.

تغییر پایتخت به اصفهان در سال 1000 هجری (در مرکز جغرافیایی ایران) از اقدامات مهم شاه عباس در عهد صفوی بود.

توسعه شهرهایی مثل اصفهان تبریز، قزوین، شیراز و مشهدبدلیل تقویت تجارت خارجی و ثبات اقتصادی انجام شد.

احداث شبکه راههای عمومی تا دل کویر، ساختن کاروانسراهای بزرگ (999 عدد کاروانسرا) و رونق تزئینات کاشیکاری در معماری ابنیه از دیگر ویژگیهای شهرسازی دوره صفوی است. پس از مرگ شاه عباس و در اثر بی توجهی شاه سلطان حسین و ضعف کشور در پی هجوم افغانها محمود افغان کشور را محاصره کرد.

در اواخر قرن یازدهم هجری (17 میلادی) هجوم افغانها موجب از بین بردن دولت قاهر مرکزی در زمان اندک شد فروپاشی دولت در معنای سنتی حادثه ای تعیین کننده بود ترکان عثمانی و روسیه شروع به تجزیه ایران کردند بنابراین یک قرن اغتشاش در سراسر قرن دوازدهم در ایران ایجاد شد پس از آن حکومتهای زندیه و افشاریه علیرغم قدرتمندبودن دیگر بار نتوانستند مفهوم دولت مرکزی را واقعیت بخشند.

فروپاشی مفهوم دولت موجب فروپاشی سازمان تولید و دگرگونی قطعی در شیوه های زیست و تولید آسیب جدی به تأسیسات زیر ساختی و شبکه های آبرسانی آبیاری، جاده ها شد تجارت دچار انحطاط گردید. تشکیل حکومت خان خانی بویژه در ایل ها نیز از دیگر تبعات آن بود.

- شهر و شهروند برای اولین و آخرین بار از سهم شدن در اداره امور کشور باز می مانند.

انحطاط شهر به معنای تبلور کالبدی دولت قاهر مرکزی است.

شهر که با شهرهای نوحاسته اروپایی پهلو به پهلو می زد درست در زمانی انحطاط تاریخی خود را آغاز می کند که شهر اروپایی پس از رنسانس بستر لازم برای تجلی انقلاب صنعتی فراهم می آورد.

شهر ایرانی فرودی سهمگین را آغاز می کند در حالی که شهر اروپایی جهش تاریخی خود را آغاز کرده است. هجوم به مناطق تحت سلطه خان نظامی و کوچک شدن شهرهای بزرگی مثل اصفهان - شیراز - تبریز تخلیه شهرها از مردم از تبعات آن است.

بازسازی و ابلاغ مجدد مفهوم شار

سبک اصفهان

موضوع پیدایش سبک اصفهان ریشه در قبل از دولت صفوی دارد از زمان احداث مجموعه حسن پادشاه در تبریز جدید که بوسیله اوزون حسن ایجاد شد و مشتمل بر میدانی وسیع عالی قاپو، مسجد جامع، بیمارستان و بازار بود سپس شاه طهماسب صفوی در قزوین مجموعه میدان و بازار عالی قاپو را ایجاد کرد ریشه های سبک اصفهان بنیانگذاری شد.

پیدایش مفهوم خیابان به شکل چهارباغ درختکاری شده در کنار شهر قدیم (که گاه مبنای شهر جدید می شود مثل تهران) تشکیل دولت قاهر و تغییر پایتخت به اصفهان با موضوع تجسد بخشیدن مفاهیم سیاسی عقیدتی اقتصادی اجتماعی دولت در پایتخت شد.

- برنامه ریزی طراحی و اجرای شار جدید اصفهان (طی 25 سال) از قرن 11 ه. ق الگویی تازه ایجاد کرد که خاستگاه مکتب اصفهان است. مکتب اصفهان در شهرسازی اهمیت ویژه دارد دستاوردی تاریخی است که ضمن ابداع نقطه اوجی بر حرکت 7 قرن پیش است سبک اصفهان تقریباً همزمان با رنسانس و باروک در اروپاست و در این شرایط ایران هنوز گامی به جلو دارد. مکتب اصفهان در حال اجرای الگویی خود است در حالیکه در عهد باروک شهرهای قرون وسطایی در حال تحقق بخشیدن به آرمانشهرهایشان هستند.

الگوی اصفهان

- در اصفهان بدون مداخله سنگینی در بافت قدیمی راستای گسترش و توسعه مشخص می شود.
- چهار باغ به عنوان ارتباطی خطی (بین کهنه و نو) و با عبور از زاینده رود دو سوی شهر را به یکدیگر متصل میکند. طراحی یک محور جدید و وسیع شهری (چهار باغ) بدون سابقه در شهر ایرانی است که در این سبک ابداع می شود.
- میدان نقش جهان مرکز جدید شهر که نوعی الگوبرداری از میدان حسن پادشاه تبریز است. در واقع میدان کهنه اصفهان و عالی قاپوی قزوین ریشه این نوع شهرسازی است اما در این الگو نظمی کاملاً منطقی به میدان می بخشد.
- ایجاد میدانی وسیع و گسترده با تعریف روشن انتظام فضایی به عنوان مرکز جدید شهر نه شهری جدید است
- ایجاد میدانگاه با عناصر کالبدی و عملکردی شاخص در اطراف آن نظیر عالی قاپو، مسجد شاه، مسجد شیخ لطف الله و سر در بازار قیصریه

- ایجاد مفهوم منطقه بندی شهری که درین دوره ایجاد میگردد.
- ایجاد مجموعه های شهری جدید در کنار شهرهای کهن نظیر مجموعه گنجعلی خان در کرمان
- ایجاد يك میدان یا مرکز ثقل در هر مجموعه زیستی که محل نظارت و مراقبت دولت صفوی می شود.

میدان نقش جهان قوی ترین و ظریف ترین بیان این ترکیب کلامی است.
مسجد شاه فضای شهری مداوم و متصل و در ارتباط با بافت اطراف است و عالی قاپو عامل تباین این مجموعه است.

- از این پس معماری نه در حد بناهای منفرد بلکه در حد مجموعه های شهری مطرح می گردد.
- ایجاد و خلق فضاهای شهری از مهمترین ویژگیهای سبک اصفهان است.
- نگرش توجه به تامین تأسیسات و تجهیزات شهری با ایجاد آب انبارها، پل ها، کاروانسراها در مقیاس مجموعه و رده سلسله مراتبی و مکانی سازماندهی شدند
- شهرسازی مکتب اصفهان بر آنست تا در مقابل ترکان عثمانی و اروپایی رنسانس و باروک معرف اقتدار دولت صفوی باشد.

- توافق کامل شهر با طبیعت پیرامونی خویش و با همزیستی و وحدت با روستاهای اطراف خود در واقع برج و باروها به عنوان تعریف کالبدی است نه عامل متمایز کننده شهر از روستا.
- رونق و آبادانی از طریق ایجاد مجموعه های جدید شهری نه بازسازی شهر کهن
- وحدت کالبد کل قابل درک، وحدت کل در اجزاء وحدت در عین کثرت
- تحقق بخشیدن به مفاهیم عرفانی مفاهیم تعادل و توازن در شهرسازی تعادل فضایی و توازن کالبدی

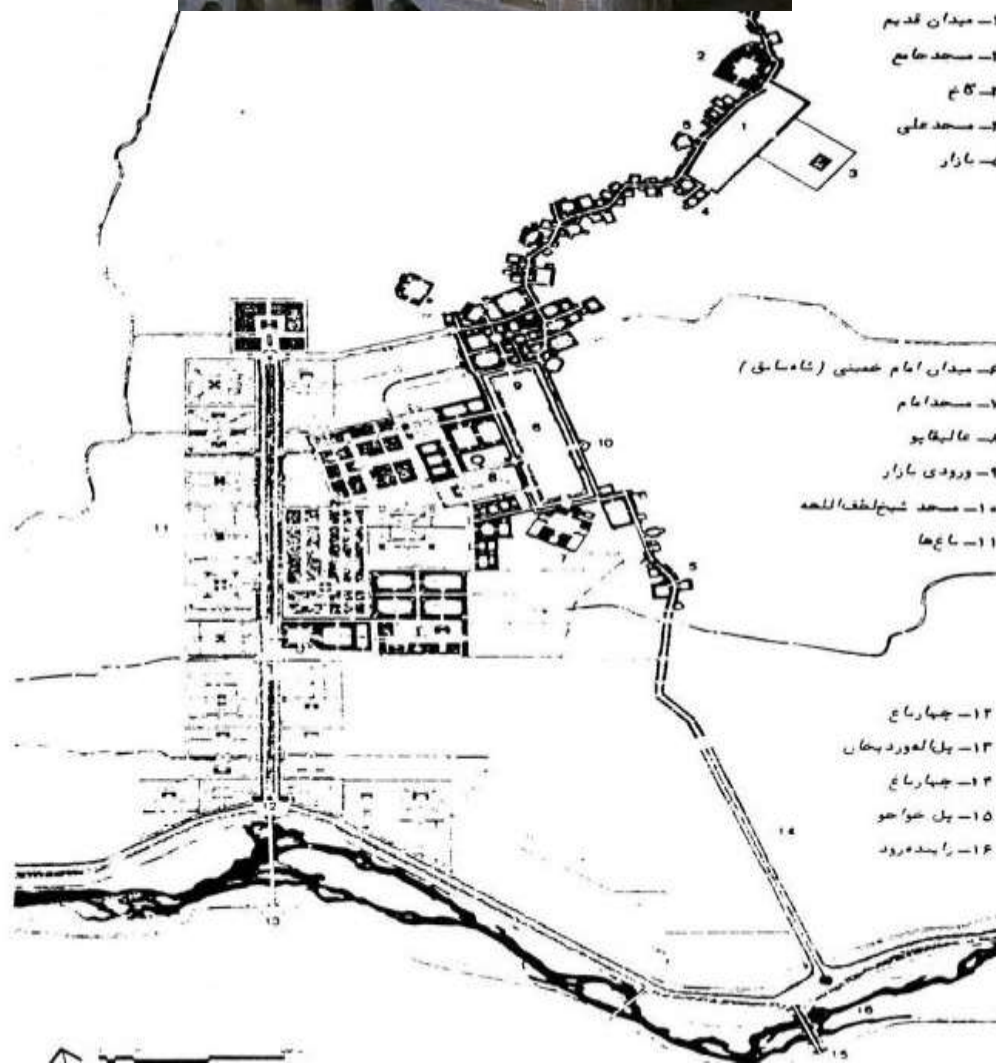
- ماهرانه ترین ترکیب هنری و فضایی و کالبدی با استفاده از آهنگ تکرار، تداوم، انقطاع، تباین، اوج، فرود و... در این مجموعه موجود است .
نه مقیاس انسانی بلکه فضای انسانی است.
- پرهیز از ایجاد نقطه گریز دید بلکه توجه به منظر گسترده سیالیت و تداوم فضایی

اصول و قواعد دستوری مکتب اصفهان:

- کاربرد زبان طراحی شهری: در قالب اصول عام که ناظر بر ابعاد فلسفی و حکمی است نظیر نظم و گذر از شکل به محتوا میباشد.

اصول خاص که پایه زبان طراحی در معنای مادی آن هستند.

- اصل سلسله مراتب: درون و بیرون هر فضای شهری
- اصل کثرت تنوع تجزیه شدن و گوناگونی
- اصل وحدت یکسانی
- اصل تمرکز هویت خاص هر فضا
- اصل عدم تمرکز توزیع متوازن
- اصل قلمرو تعریف خودی به بیگانه
- اصل سادگی
- اصل پیچیدگی کاربرد غیر معمول واژه و فضا به منظور شاخص کردن آن
- اصل ترکیب
- اصل تجمع جمع شدن مفهومی ویژه به مکان
- اصل تباین: ناهمگونی عناصر در عین آهنگین بودن
- اصل اتصال: تبدیل واژه ها به جمله
- اصل توازن: موزونی فضاها و بناها
- اصل تناسب: نسبت ابعاد و اندازه ها
- اصل تداوم: فضای شهری میان ساختمانها
- اصل استقرار: جایگزینی
- اصل زمان
- اصل ایجاز گسترده ترین مفهوم در ساده ترین صورت بیشترین اندیشه با کمترین واژگان

مسجد امام در میدان نقش جهان (اصفهان)

اصفهان در عهد صفوی

ساخت شهر در قرن 11-13 ه.ق

صفویه در قرن دهم هجری متمرکزترین دولت ایرانی دوره اسلامی بعد از دولت قاهر ساسانی است. دولت صفوی زمانی پا به عرصه می‌گذارد که در اروپا خروج از دوران خاموشی وسطا و نوزایی علمی، ادبی و هنری است و همراه با شروع حرکت‌های استعماری (هندوستان، اندونزی، فیلیپین) است. حکومت مستقل و متمرکز در ایران در تقابل با دولت عثمانی و دول اروپایی باعث پیدایش سیاحان و مأمورین اروپایی در ایران می‌شود.

تشکیل دولت قاهر منجر به بازیابی نظام سازمان تولیدی کشور و سپس بازسازی مفاهیم سنتی، تاریخی شده و باعث تشکیل سریع سازمان دیوانی در ادامه نظریه های دولت سلجوقی (مذهب شیعه) می‌شود.

شهرسازی شهرنشینی

با تشکیل حکومت قاهر صفوی امنیت بازرگانی و مبادلات تجاری را نیروی نظامی بر عهده می‌گیرد با رشد تولید و بازرگانی داخلی و خارجی شهرگرایی و شهرنشینی و حیات مجدد می‌یابد.

دولت صفوی سازماندهی راه اندازی و ایجاد و تأسیسات و تجهیزات زیر ساختی را بر عهده می‌گیرد. بازسازی جاده های بین قاره ای راه ابریشم و ادویه، حفر شبکه های عظیم قنات و کاریز برای آبرسانی، ساختن کاروانسراها و آب انبارهای بین جاده ها، ایجاد نقاط کانونی زیستی جدید مثل اصفهان، رشت، کناره خلیج فارس و دریای خزر از ویژگیهای این دوره است. سرمایه گذاریهای عظیم دولت در امور تأسیسات و تجهیزات زیر ساختی موجب رونق دو چندان شهرسازی و شهرنشینی و بازسازی مفهوم شار و محلات در ستیز می‌شود اوج ساخت عناصر خدماتی و تأسیسات شهری در این دوره است.

شهر آلپاژی (ترکیبی) از فعالیتهای کشاورزی، صنعتی و بازرگانی و مقر دیوانی است چنین آلپاژی هیچ گاه به قاعده ای کلی که مثل این بوده تبدیل نشده است.

جمع بندی ماهرانه از فلسفه هنر معماری و شهر سازی روزگاران کهن نیز به گونه ای است که خود مکتب جدیدی مکتب اصفهان را سبب می‌گردد.

بازسازی و ابداع مجدد و مفهوم شهر و شهرسازی قبل از تشکیل دولت صفوی در حکومت‌های قره قویونلو و آق قویونلو نطفه می‌بندد.

مجموعه حسن پادشاه در تبریز با موضوع بازسازی مفاهیم کهن شهرسازی از دوران بوییان و سامانیان است.

میدانی وسیع در میانه که در اطراف آن (درگاه) عالی قاپو، مسجد جامع، بیمارستان و دهانه اصلی بازار و ضرابخانه ساخته شده است عمارت درگاه بر میدان مسلط است تابه نمایش پردازد. اولین مفاهیم از شهر آرمانی را در این مجموعه داریم.

شاه طهماسب مجموعه میدان و بازار و عالی قاپو را در قزوین پایه ریزی می کند.

پیدایش مفهوم خیابان در مقابل است بیابان یا راه به میدان اصلی شهر یا به موازات آن کشیده می شود. در کناره داری درختکاری ردیفی این اقدامات نه در دل شهر کهن بلکه در کنار آن و در دل املاک خاصه پادشاه انجام می گیرد و یا اینکه خود مبنای شهری جدید می گردد نظیر (تهران در زمان شاه طهماسب اول) یا شهر اشرف (در زمان شاه عباس اول) تغییر پایتخت از قزوین به اصفهان با تحکیم قوای دولت و مادیت بخشیدن به مفاهیم سیاسی و عقیدتی است. فرهنگی اقتصادی و اجتماعی به شهر چون نماد تجسم و تجدد کالبدی فضایی این مفاهیم بنگرد.

برنامه ریزی طراحی و اجرای شار جدید اصفهان به مدت 25 سال در سال 11 ق (17 میلادی) شکل می گیرد.

این بیان فضایی و نمادگرایی چنان محکم روشن و ظریف است که بی هیچ تردیدی در زمینه هنر شهرسازی و بر پای شهر، الگویی تازه که اصفهان نام می گیرد. اگر در مورد تعمیم سبکهای هنری کهن (پارسی، پارتی، خراسانی، رازی و آذری به شهر و شهرسازی نتوان با قاطعیت سخن گفت در مورد حضور و وجود مکتب اصفهان در شهرسازی دولت صفوی و اعصار بعد از آن نمی توان هیچ تردیدی بخود راه داد.

مکتب اصفهان تحقق آرمانشهر دولت صفوی است که به علت ریشه داشتن در دگرگونیهای اقتصادی - اجتماعی فرهنگی زمان خویش نه یک حادثه گذرا بلکه مثل واقعه ای یادمانی پایه عرصه وجود می گذارد.

شار مکتب اصفهان در دولت صفوی در پی انتزاع آمیختگی سیاسی - عقیدتی مفاهیم دیوانی و مذهبی و نیز تبلور وحدت اجتماعی کار است (شهر قدرت) (شهر نمایش) (شهر آرمان) (شهر بازار) (شهر سرمایه) و شهر دیوان. این شار یک جمع بندی ظریف و دقیق و کامل از دستاوردهای تاریخی است.

ابداعی مجدد از مفاهیم و نقطه اوجی بر حرکت 7 قرن پیش از آن در قرن سوم

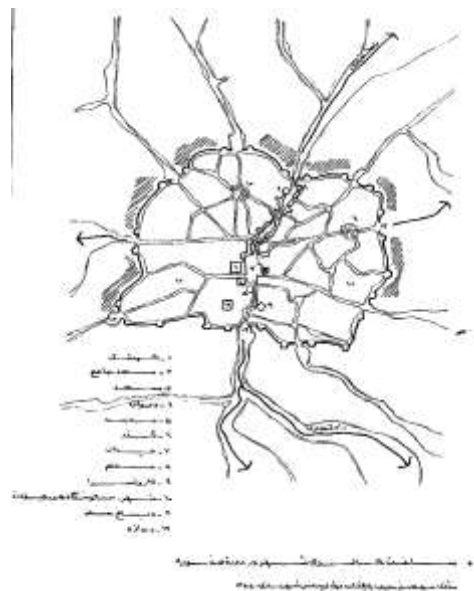
مکتب اصفهان در شهرسازی با سازمان یابی دول مرکزی و قاهر اروپایی بعد از رنسانس و سبک باروک (قرن هجدهم م) سبک هنری شهرسازی نسبت به کشورهای اروپایی در دوره رنسانس جلوتر است.

در حین سامان بخشیدن به شهرهای قرون وسطایی اروپایی مکتب اصفهان الگویی آرمانی خود را به اجرا در می آورد.

ساخت کالبدی شهر در دوره صفویه

کوشک - مسجد جامع - مسجد - ایوان - مدرسه - گذر - میدان - حمام کاروانسرا، شهر، باغ خانه و دروازه از مهمترین عناصر کالبدی این سبک است.

افشاریه:

نادرشاه افشار در دوره بسیار کوتاه در سال 1736- 1136 میلادی تاج و تخت را پذیرفت هرات و قندهار و هندوستان را گرفت افغانه را بیرون راند و به کشور گشایی پرداخت. بدلیل جنگهای پی در پی روزگار بسیار سخت اقتصادی پدید آمد قلعه گلات و مشهد را پایتخت و مقر خود کرد. مالیات سنگین و لشگرکشی های متعدد ضعف مناسبات دوستانه با کشورهای خارجی روسی و ترکها از ویژگیهای حکومت نادر بود.

زندیه:

کریم خان زند در راه پیشرفت اقتصادی کشور اقدامات سودمندی انجام داد. احیای شبکه آبیاری آبادانی روستاها کشاورزی را رونق داد. کریم خان سعی در گرمای روابط تجاری و بازرگانی داشت کریم خان نخستین پادشاهی است که به خطر استعمار پی برد و توانست آرامش داخلی برقرار کند شیراز (مقر پادشاهی) اصفهان - تبریز و... پیشرفت کردند قرن دوازدهم ایلات افشار قاجارها قشقایی ها، لرها به کشور حکومت کردند.

شیراز پایتخت حکومت زندیه به سرعت رشد یافت و در اوج سازندگی و وسعت بود. قنوات کاروانسراها، فقرها و باروهای فراوان مساجد وسیع و بازارهای متعدد ساخته شد. سازندگی آرامگاه سعدی و حافظ و باغ اطرافشان ارگ سلطنتی مسجد وکیل، بازار وکیل و حمام وکیل در این دوره بناشد. مردم را وادار به اقامت در شیراز و حومه شهر کرد، ایلات بختیاری را در نزدیکی شیراز ساکن نمود. کف خیابانها و بازار را سنگفرش کرد و در دو سوی خیابانها نهر آب روان ساخت.

شهرسازی و شهرنشینی در دوران معاصر

تشکیل دولت قاجار

در اواسط قرن 12 هجری شمسی دوره جدیدی از تاریخ جهانی در پی انقلاب کبیرفرانسه 1789 و سپس انقلاب صنعتی بوده و همزمان با تحولات وسیع اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی در اروپا است. که همزمان دولت متمرکز قاجار بوسیله آقا محمد خان در سال 1165 ه.ق بنیانگذاری می شود. تشکیل دولت قاجار همراه با تحولات وسیعی در جهان و منطقه همراه است. هرچند جای کشورهای استعمارگر از زمان حکومت صفویه تا قاجار باز میشود اما در زمان صفویه بدلیل قدرت نظامی شاهان صفوی و بویژه شاه عباس روابط با خارجیان ضروری برای ایران ندارد. اما در دوران قاجار بدلیل ضعف در اداره حکومت و سست شدن پایه های اقتصادی، عدم توجه به کشاورزی و صنایع داخلی و واگذاری امتیازات ایران را در روابط با دول خارجی به کشوری عقب مانده تبدیل میکند.

فتح هند بوسیله انگلیس موجب تسلط آنها بر امور سیاسی ایران می شود. جدال و کشمکش با روسیه و به دنبال آن عقد قرار دادهای ننگین گلستان در سال 1192 ه.ش و ترکمانچای در سال 1207 در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار موجب تسلط روسیه در تولید شده و ایران به کشوری نیمه مستمره تبدیل می شود و قراردادهای مشابه دیگری از سوی انگلیس تحمیل می گردد. همچنین کشف نفت در نیمه دوم قرن نوزدهم موجب می شود که مفهوم دولت از بین برود.

ایران حلقه با اهمیتی برای دستیابی به هند و چین و آبهای خلیج فارس و موقعیت مناسبی در ارتباطات زمینی و دریایی می شود.

شاه خود کامه قاجار با واگذاری اراضی به فرزندان خویش برای بهره برداری هرچه بیشتر از منابع تولیدی و تحت سلطه در آوردن مردم و در پی آن بهره کشی شاهزادگان قاجار باعث فروپاشی سازمان تولیدی کشور می شود.

هجوم سرمایه داران خارجی برای در دست گرفتن سازمان اقتصادی تولیدی کشور و ورود سهمگین محصولات صنعتی به بازار ایران همراه با عدم رقابت صنایع بومی جامعه را بدست مصرفی شدن روز به روز بیشتر پیش می برد.

فعالیت‌های صنعتی رو به زوال و پیوستگی و ادغام اقتصاد ایران در بازار جهانی باعث از هم پاشیدن بازارهای کوچک و محلی و رشد تجارت خارجی از طریق صدور مواد خام و مصرف آن می شود. تشکیل قشر تجار و بازرگانان وابستگی تام و تمام سرمایه ملی به سلطه بانکها، گمرکات، بازار، بازرگانی و اصناف است.

ایجاد و بهره برداری از خطوط تلگراف حقوق رویترو و گذاری حقوق گمرکی حقوق بانکی و ایجاد بانک شاهی و استقرای از مهمترین امتیازات و اگذار شده به خارجیان است.

ظهور انقلاب مشروطیت 1285 ه.ش و جنبش تنباکو 1271 ه.ش گرچه تنها دو حرکتی هستند که با حرکت استعماری مذکور به مقابله بر می خیزد در برابر وابستگی روز افزون مقاومت میکنند. لیکن تشکیل سرمایه داری تجاری باعث می شود که مقابل آن رنگ بازده کشور بازار مصرف و تولید مواد گرایش به سرمایه گذاری در ملک و املاک و تحت الحمایگی دول خارجی برتری قدرت اقتصادی بر دولت باشد.

دولت قاجار تحولی عمده در مفاهیم تاریخی نه بر مبنای دگرگونی شرایط بلکه بر اساس تغییرات شرایط برونی ایجاد می کند.

تقابل های بسیار قدرت فائقه خارجی و سلطه گران و ، دولتمردان تحت سلطه (وابسته به انگلیس و روس) تیولداران و سرمایه داران، بینش های اجتماعی و فرهنگی تقابل بین جهان جدید و جهان کهن ایجاد می شود، سازمان دیوانی و دولت باز نمی گردد. سازمان تولیدی کشور نیز بعد از صفوی همچنان آشفته است.

شهر در مقابل با روستا چهره می نماید. شار کهن از ارتباط با اطراف باز می ماند. شهر به عنوان مرکز اداری حکومتی و تجاری بیش از ارتباط با روستاها متأثر از ورود و گردش کالا و سرمایه خارجی است. این موجب رونق شهرهایی که صرفاً بازرگانی بودند می شود اما علیرغم شکل گیری سرمایه داری تجاری در شهر شهرها مثل شهرهای اروپایی صنعتی شده شکل نمی گیرد.

تفاوت‌های کالبدی عمده ای در چهره شهر صفوی با قاجار نمی بینیم. بازار ستون فقرات شهر است دسترسی های جدا شده از بازار در مرکز محلات تلاقی می کنند محلات وابستگی خود را به روستاهای منشاء از دست داده اند اما به شکل خودکفا کار می کنند.

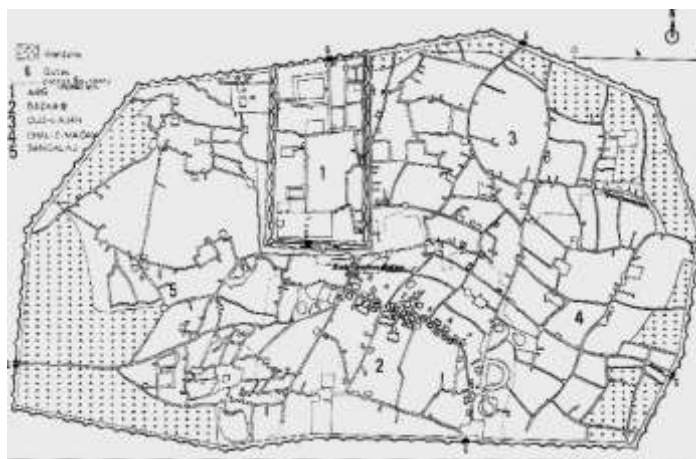
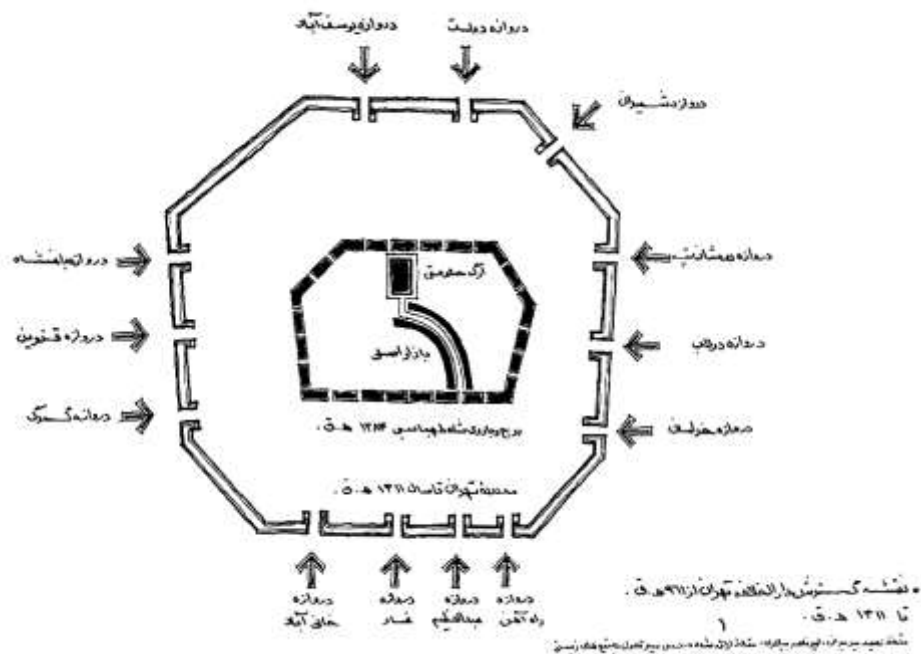
لیکن علیرغم تغییرات فراوان سازمان اقتصادی سازمان فضایی هنوز دگرگونی نیافته است که این عدم تغییرات عمدتاً به دلایل زیر است.

1. سرمایه تجاری بر اثر وابستگی پولی به خارج بود نه بر اثر ایجاد هسته های صنعتی
2. سرمایه تجاری کشور را پهنه مصرف می داند برای گردش کالا نیازی به تغییرات کالبدی نیست.
3. قشر جدید از بطن اشرافیت قبلی زاده شده و علیرغم وابستگی به دول خارجی و مشاهده شیوه زیست جدید پیرو شیوه های کهن هستند.
4. وابستگی این قشر آنقدر شدید است که از هر گونه نوآوری و تحول باز می ماند.

شهرسازی در دوره قاجار :

شهرسازی در این دوره ادامه شهر سازی مکتب اصفهان است. تهران ریشه اولیه شاه طهماسب اول است که بوسیله فتحعلی شاه پایتخت می شود و شروع حرکت های شهر سازانه را در پی دارد. سرعت رشد در شهرها و روستاها آنچنان زیاد است که دولت قاجار مجالی برای تدوین سیاست های شهرگرایانه (مثل عصر صفوی) نمی یابد و تنها به تهران بسنده می کند. شهرسازی تهران با ترکیب اسلوب جدید (اروپایی) با شیوه های کهن به ایجاد فضا های جدید شهری نظیر تأسیس دارالفنون، تکیه دولت و میدان می پردازد ضعف بنیه مالی دولت و نداشتن آثار شاخص و نیز تخریب های خود سرانه برون زا از ویژگی های این دوره است. در دوران ناصرالدین شاه با مفاهیم تازه ای روبرو می شویم که ناشی از نشستن الگو های جدید متأثر از پیشرفت صنعتی بر الگو های سنتی ایرانی است. و این شیوه سبک تهران نام میگیرد. تجدد و اقدامات میرزا تقی خان امیرکبیر و سفر های سلطان قاجار تأسیس دارالفنون مدرسه عالی با حضور معلمین فرنگ رفته موجب نشر فرهنگ اروپایی در شهرنشینی و شهر سازی می شود.

نقشه دارالخلافه تهران در سال (1256ه.ش) و دارالخلافه ناصري در سال (1256ه.ش) ترسيم مي گردد.

(ناصرالدین شاه مشخصات مکتب اصفهان مساجد مدارس بازار و میدان و حلات و بازار سنگلج
عودلاجان و چاله میدان

نقشه دارالخلافه ناصري بدنبال سرشماری نفوس و مسکن سال 1248 ه.ش و بوسیله شاگردان
مدرسه دارالفنون ترسیم مي گردد جمعیت تهران 130000 نفر و در حومه 17000 نفر شمارش شد.
براین اساس ناصرالدین شاه دستور طراحی و برنامه ریزی تهران را مي دهد. طراحی تهران بوسیله
مسیو بهلر فرانسوی انجام میشود و در پی آن مساحت شهر چندین برابر می شود 12 دروازه به
باروی شهر اضافه می شود. عنصر جدید خط آهن دروازه ای مخصوص خود می یابد.

از دیگر ویژگیهای طرح جدید باروی هشت ضلعي آن است که نوعی الگوبرداری از حصارهای رنسانس و باروک در شهر اروپایی است .

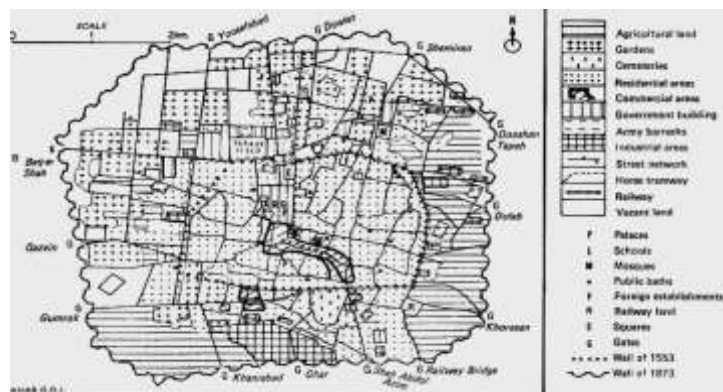
توسعه در شمال مجموعه ارگ و کاخهای آن انجام می شود که مرکز هندسی شهر جدید می شوند. عمده شباهتها و تفاوتهای این سبک با اصفهان به قرار زیرند:

- عدم مداخله در بافت کهن شهری
- ایجاد امکانات خاصی در بافت کهن (دارالفنون, تکیه دولت , ارگ)
- جابجایی مرکز شهر با جابجایی مرکز اجتماعی سبزه میدان به توپخانه
- خیابان به عنوان مکان تجارت و بازرگانی
- خیابان دارای مفهوم جدید است نه فرم جدید
- تمایز و الویت محلات (شمال و جنوب)
- کشیده شدن خدمات و معماری برونگرا به حاشیه
- تعریف انواع الگوی خیابان:
- ساختار ویلایی در حاشیه محور درختکاری
- تعریف لبه و پیوستگی (اروپایی) عنصر اصلی توسعه شهر
- خیابانها نه عملکرد تفریحی دارند مثل آنچه در اصفهان است نه دسترسی سواره، بلکه فضایی شهری با هویت و زنده هستند
- اتصال شش محور اصلی به میدان توپخانه با تعریف دروازه بعنوان عنصر رابط
- دروازه بعنوان نقطه اتصال دو فضای متباین شهری (میدان و خیابان)
- نفوذ واگن یا تراموای اسبی و وسایل نقلیه عمومی
- فرمهای جدید ساختن عمارت ها و بناهای دولتی به سبک فرنگی نظیر شمس العماره برج ساعت تکیه دولت (عنصر نمادین در حاشیه خیابان)
- اضافه شدن عملکردهای جدید نظیر: تماشاخانه, سینما, چاپخانه, هتل, باغ وحش و بانک
- رقابت عملکردهای جدید خیابان با بازار در فرآیند توسعه
- تقابل دو مفهوم جدید و قدیم, کهنه و نو, سنتی و مدرن, خیابانها فرنگی مآبانه و بازارها مجموعه کهن سنتی ها

- تغییر مفهوم میدان (توپخانه، ارگ، بهارستان) توپخانه مستطیلی با تناسبات $\frac{1}{2}$ به تبعیت از رنسانس و باروک دارای شش خیابان اصلی باب همایون، ناصریه، لاله زار، علاءالدوله، مریضخانه دیوارهای دو طبقه میدان، عناصر و ساختمانهای مهم دولتی واقع در آن
- مسجد و مدرسه و کاخ و بازار در اصفهان جای خود را به تلگرافخانه و پستخانه (ارتباطات) بانک (بازرگانی) بلدیہ (ساختمان حکومتی) و نظمیہ می دهد.
- سبک تهران به عنوان مکمل سبک اصفهان در شهرهای بزرگ ایالتی است. فضاها با یکدیگر به گفتگو می نشیند.
- سبک تهران در دهه قاجار هنوز مطلبی برای گفتن دارد و هنوز زمینه ای را برای اندیشیدن باز می کند و جای خود را در تداوم تاریخی تحول شار و شهر باز می کند. سبکی که در آن شرق و غرب آمیخته و هنوز تفوق با شرق است.

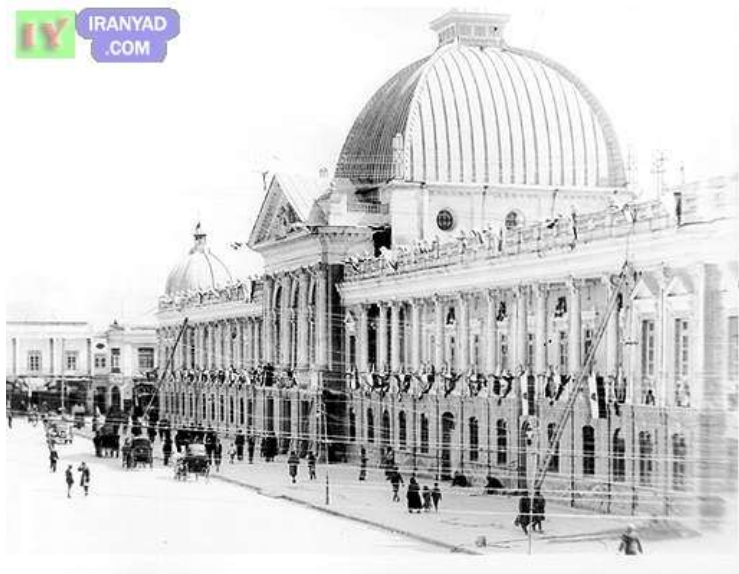

مناطق جداشده از ایران در عهد قاجار

دروازه دولت

ساختمان تلگرافخانه

دولت پهلوی (1357 - 1304) مقارن با (1979 - 1925 م)

مرحله اول 1300-1320 (پهلوی اول)

انقلاب مشروطیت در 1285 تا کودتای سوم اسفند 1299 ه.ش پایان می یابد، (انقلاب مشروطیت سعی در دگرگون سازی نظام کهن دولت و رعیت و نبود قانون و سیاست مدون است.

اما با حضور نیروهای اقتصادی و سیاسی بیگانه آرزوی انقلاب مشروطیت و ایجاد آرمانشهر نقش بر آب می شود. دولت ادعای اعلام تجدید طلبی و ایجاد دگرگونیهای اقتصادی و انقلابی می کند ولی در حقیقت همان روابط قدیمی را بازسازی می کند.

تشکیل دولت پهلوی در سال 1304 با تاجگذاری رضا خان میر پنج بعنوان رضاشاه پهلوی آغاز میگردد. نظام حکومت خودکامه مبتنی بر مالکیت انحصاری دولت و تمرکز شکل می گیرد.

با پایان جنگ جهانی اول ایجاد نظام سرمایه داری و نیاز به مواد اولیه و نیروی کار و بازار مصرف از سوی کشورهای اروپایی و امریکا مطرح می شود. تحسین پیشرفت و ترقیات غرب در دولت قاجار به شیفتگی به غرب در دولت پهلوی ختم می شود.

تصویب قانون ثبت اسناد و املاک بدون لغو حق مصادره از دیگر عوامل تاثیر گذار بر اوضاع اقتصادی کشور است .

جامعه شهری بدون گذار از اقتصاد کارگاهی به کارخانه ای و با جای دادن هسته های صنعتی تبدیل به جامعه تولیدی می شود.

استحاله جامعه تولیدی به جامعه خدماتی و سپس مصرفی در شهرها و اختلاف و فاصله بین دو جامعه روستایی و ایلی با شهرها، کشاورزی را از بین می برد. همچنین با ایجاد قانون اصلاحات ارضی، ملی شدن جنگلها و مراتع و بیکار شدن روستاییان مهاجرت روستاییان به شهرها قوت می گیرد. نفت به عنوان سرمایه اصلی دولت و ممر اصلی در آمد موجب اهمیت به دولت و پیر شدن خزانه از در آمد نفت به جای تولید میشود. جامعه تولیدی نگاه به دست دولت دارد. دولت قانونگذار و مجری به دولت روزی بخش تبدیل می شود.

فردای جنگ جهانی ، دولت پهلوی دوم با کودتای 28 مرداد 1332 جایگزین پهلوی اول می شود. منابع و مواد اولیه ارزان و نیروی کار ارزانتر باعث تولید بخشی از محصولات صنعتی در این کشورها و سود به کشورهای صنعتی می شود.

صنعت مونتاژ که وابسته به کشور صنعتی مادر است و برای جبران عقب ماندگیهای دولت پهلوی ایجاد می شود تنها به عاملی جهت تبلیغ مصرف شیوه های زندگی فرنگی و رفتارهای بیگانه تبدیل می شود. سهم صنعت و کشاورزی روزبه روز در برابر خدمات کاهش می یابد .

استحاله کهن به کهنه و سنت به عقب گرایی موجب میشود بافت شهر و سازمان فضایی عقب مانده تلقی شود.

شهرسازی

شهر قدیمی کهنه و عقب مانده است دخالت‌های سنگین عینی و مادی در کالبد آن پدید می‌آید. الگوی تهران در حال شکل‌گیری است. دولت پهلوی با نفي شرق و غلبه کامل تفکر غرب و ظاهر کالبدی آن در سبک تهران ایجاد می‌شود که عامل تفوق غرب بر شرق است.

تفاوت دو شیوه تباین و تقابل تضاد شهر وابسته تقلیدی بر شهر صنعتی بدون رعایت شرایط گذار است. شهر در پی حذف ریشه‌های درونی خود و ایجاد عناصر وابسته و بیرونی است. در الگوی تهران نه تنها مفهوم شار بلکه شهر اروپایی نیز قلب ماهیت می‌شود. شهر به موجودی ناآشنا، نامفهوم و بی‌معنا تبدیل می‌شود.

در تهران، شهرسازی نو با دگرگونی کالبدی و نوگرایی شهرها همراه است شهر در جایگاه نماد توسعه رنگ و بوی اروپایی بخود می‌گیرد. لاله زار، میدان توپخانه و باغ ملی گردشگاه‌های عمومی شهر شکل می‌گیرد.

888 دخالت و تغییر شکل در بافت تفکر و تغییرات برونی (نداشتن تحول درونی) منطقی و تعلیم تاریخی شهر از درون مورد دگرگونی و تغییرات وسیع می‌شود. نقشه دگرگونی شهر تهران در سال 1309 بجای نقشه جامع (نقشه خیابانها) ارایه میگردد تصویب قانون بلدیة در سال 1309 (ریشه در سال 1286) محملی مناسب برای مداخلات سنگین در بافت کهن پدید می‌آورد.

اجرای خیابان کثیفی‌ها با ایجاد خیابان بونر جمهوری (15 خرداد) و خیام (اکبر آباد) به شکل چلیپایی در تهران و به تقلید از آن در سراسر شهرهای کشور ایجاد می‌شود شالوده کهن ارتباطات از هم گسسته می‌شود. سازمان محله‌ای آسیب می‌بیند بازار در مقابل با خیابان به عنوان عنصر مسلط و تعیین‌کننده نه مکمل سازمان و شالوده کهن مطرح می‌شود.

فعالیت‌های بازار به حاشیه خیابان منتقل می‌شود، خیابان انباشته از کالاهای مصرفی است بازار از تولید باز می‌ماند و بی‌مصرف و بی‌عملکرد می‌شود.

ایجاد خیابان با روش هوسمانی بعنوان نماد تجدد همراه با نظریه پردازیهای نوگرایان اروپا به ایران راه می‌یابد. تصویب قانون تعریض و توسعه معابر خیابانها در 1312

ارتباط شهرها با مرکز کاملاً مستقیم و وابسته می‌شود تهران بزرگ و بزرگتر می‌شود 6 کیلومتر مربع بزرگتر از عهد ناصری.

با تخریب دیوارهای کهن خیابانهای جدید بر روی خندقهای کهن ایجاد می‌شود.

تهیه نقشه جدید در سال 1316 ه.ش به عهده مستشاران خارجی فرانسوی گذارده شد. بنابراین اولین نقشه شهرسازی تدارک شده در دولت پهلوی در سال 1316 و متأثر از جنبش معماری و شهرسازی مدرن با ایجاد بافت شطرنجی جدایی عملکردهای شهری (زونینگ) ایجاد فضاها و میادین عمومی ترسیم گردید. تخریب کامل محله ارگ و کاخهای قاجار با ایجاد منطقه اداری و نظامی و اقتصادی کاخ گلستان شمس العماره و تکیه دولت با نگرش موزه ای باقی میماند. ساختن عمارتهای جدید نظیر وزارتخانه دادگستری، دارایی و حذف دروازه های سبک قاجار از میدان توپخانه

مرحله دوم (پهلوی دوم)

سالهای 1320 - 1345

اولین و دومین و سومین برنامه عمرانی پیدایش فضای عمومی، تقسیم جهانی کار، اقتصاد تک محصولی، دروازه های باز، طرحهای هادی شهری با تشکیل دولت مصدق و در سالهای 22 و 1331 تلاشهای متعددی برای تعریفی جدید و در خور برای سازمان فضایی کشور انجام شد. توقف مهاجرت و توسعه آرام شهری موجب ایجاد سیمای شهری آرام بوسیله مهندسیین دانشکده های فنی و هنرهای زیبا که در حال دگرگونی بودند. در مرحله دوم پهلوی دوم شهر چهره از کف داده نمونه بارز الگوی تهران است. در دوره اول نقاب دارد و در پی ایجاد سیمایی همگن و لو غیر بومی است (دگرگونی شکلی) در مرحله دوم از پهلوی دوم شهر در حال از دست دادن چهره است و معماری و شهرسازی فرایند بی معنا شدن خود را آغاز کرده است (دگرگونی محتوایی) در تصویب قانون تشکیل شهرداری و انجمن شهر، مدیریت مردمی در قانون به قائم مقامی وزارت کشور در نبود انجمن شهر اشاره کرده بود. اقداماتی در مورد طرح و اجزای مناطق مسکونی توسط دانش آموزان مدارس فنی انجام شد شهر ترکیبی از مجموعه های پراکنده و منسجم با منظری ناآشنا بر اساس ذهنیت معمار و مهندسیین شکل گرفت.

آغاز فعالیتهای شهرسازی طرحهای جامع 1345

وزارت آبادانی و مسکن طرحهای جامع شهری بر اساس الگوی شهرهای غربی را ترویج می کند .
اگر طرحهای 1310 پژواکی از تفکر هوسمانی بودند. طرحهای جامع فقط معماری و شهرسازی بولدزری بودند شهرسازی بی توجه به مکان و زمان بی توجه به تفاوتهای فرهنگی اجتماعی دگرگونیهای طبیعی و انسانی که در اروپا هم ناکارآمد بودند.
در طرح 1316 به تبعیت از الگوی شهر صنعتی – مکان دانشگاه و بیمارستان خارج از محدوده شهر (برای غیر مولد) تعیین می شود.

بازگشت اولین گروه دانشجویان از خارج و ساختن دیوارها و بدنه خیابانها و تدوین قانون آئین نامه پیش آمدگی گذرها در سال 1318 را به همراه دارد.

اصلاحات قانون توسعه معابر در سال 1320 ارائه ضوابط خاص برای بدنه خیابانهای حاشیه که تنها به تغییراتی در قطعه اول و چهره خیابان بدون ارتباط با بافت داخلی منجر می شود.

چهار روش در الگوی تهران مطرح می شود.

1. معماری مبتنی بر ادامه سبک تهران (تلفیق عناصر بومی و بیگانه مسکن اقشار متوسط که نوعی تداوم تاریخی را به همراه دارد .

2. معماری مبتنی بر شکوه و جلال گذشته های دور با تقلید شکلی معماریهای کهن بر عملکردهای جدید نظیر شهربانی، بانک ملی، موزه ایران باستان که عمدتاً توسط دولت و اقشار فرادست ایجاد شد.

3. معماری مبتنی بر سبک مدرن بین المللی متأثر از جنبش معماری نو در اروپا بعنوان سبک مسلط

در خیابانهای جدید الاحداث نظیر دانشگاه تهران، ایستگاه راه آهن، ژاندامری و کاخ دادگستری
معماری مبتنی بر سبک کلاسیک اروپا معماری صنعتی از قرن نوزدهم نوعی معماری شهری در میادین تقاطع ها در پی ایجاد نوعی وحدت شکلی در نق انقلاب سفید در سال 41 مرحله سوم و قیام 15 خرداد بی هیچ برنامه ملی و بلند مدت به فعالیتهای برنامه ریزی منطقه ای روی می کند. قطب صنعتی در تهران، اصفهان، تبریز، اهواز، اراک، قزوین گذر از اقتصاد کارگاهی به کارخانه ای در شهرهای بزرگ می شوند. شهرسازی به عنوان مسأله خاص برای تمام کشور مطرح می شود.
برنامه ریزی کالبدی فضایی برای چند شهر مهم به مشاور داده می شود.

وزارت آبادانی و مسکن در سال 1343 تأسیس می شود و بعدها به وزارت مسکن و شهرسازی تغییر نام می دهد.

اط خاص مثل چهارراه لاله زار میدان حسن آباد، میدان فردوسی شد.

تغییرات شهرسازی در دوره معاصر

برنامه های عمرانی

اقتصاد ایران از سال 1300 به بعد وارد مرحله جدیدی شد. استخراج و فروش نفت جای خاصی در واردات و درآمد حاصله از آن اهمیت ویژه ای را در بودجه کشور کسب کرد. زیر ساختهای اقتصادی در کشور مورد توجه قرار گرفته و راههای ارتباطی زیاد و راه آهن ساخته شد. مدرن گرایی رضاخانی عامل تبلیغ و ترویج فرهنگ غربی شده و قدمهایی نیز در راه ایجاد صنایع برداشته شد. با روی کار آمدن پهلوی دوم تغییر و تحولات آغاز شده شدت پذیرفت. برنامه های عمرانی تدوین و بمرحله اجرا گذاشته شدند. برنامه عمرانی اول در پی نهضت ملی شدن نفت و خودداری بانک بین المللی از پرداخت وامهای مقرر متوقف شده و با کودتای 28 مرداد 32 وضع دگرگون شد. برنامه های عمرانی از این به بعد با تکیه بر درآمد نفت و افزایش ورود سرمایه به ایران اجرا شدند. توجه زیادی به عمران و آبادانی شهرها شده و صنایع جدید وارداتی در کنار شهرهای بزرگی چون تهران مستقر شدند
ظهور حاشیه نشینی:

اصلاحات ارضی الگوی معیشتی روستا را بهم ریخت. در پی نفوذ فرهنگ مصرفی و ورود کالاهای وارداتی به روستا نقدینگی در آن رواج پیدا کرده و ساخت اقتصادی روستاها از هم پاشیده شد. الگوی جایگزینی واردات و ایجاد کارخانجات مونتاژ، نیاز به کارگر و نیروی انسانی را تشدید کرد. عوامل جاذبه و داغعه نیز به مهاجرت روستاییان بسوی شهرها دامن زدند. بخش کشاورزی بتدریج دچار رکود شده و بخش خدمات در شهرها رشد سرسام آوری بخود گرفت. اقتصاد شهری تهران و شهرهای بزرگ توان جذب مهاجرین و نیروهای انسانی جذب شده را نداشته و حاشیه نشینی در شکلهای شهری، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پدیدار شد.

حاشیه نشینان در زاغه های درون شهری در اطراف شهرها و در هر جایی که امکان زندگی را هر چند بصورت پست بدهد، ساکن شده و یک دوگانگی زیستی، اجتماعی و اقتصادی را در شهرها شکل دادند. کمبود و گرانی مسکن نیز که خود به تشدید روند حاشیه نشینی کمک کرده بود روز به روز صورت حادثتری به خود گرفت.

تمرکزگرایی و ایجاد شهرهای بزرگ:

تمرکز گرایی بعنوان الگوی پیشرفت و توسعه، اکثر امکانات و فرصتهای توسعه را به خود اختصاص داد. پس از چندی مشکلات و عوارض سوءتمرکز گرایی در قالب مسایل شهری مانند حاشیه نشینی، آلودگی، تراکم جمعیتی و... همچنین در شکل منطقه ای و کشوری به صورت ایجاد عدم تعادل در بسیاری زمینه ها، گسیختگی در شبکه شهری و جذب تمامی فرصتها و برهم زدن برابری رشد و توسعه در سطح کشور نمودار شد. به پیروی از الگوی سرمایه داری غربی که کسب سود حداکثر را طلب میکند، شهرهایی چون تهران به عنوان مطلوبترین مکان برای استقرار صنعت و کسب منافع بی شمار به سبب نزدیکی و دسترسی به بازار مصرف و بسیاری خدمات و امکانات دیگر انتخاب شدند. به دنبال تمرکز اداری و سیاسی، تمرکز صنایع و سرمایه و همچنین تمرکز خدمات و تسهیلات در شکل‌های گوناگون باعث جذب بیشتر جمعیت گشته و به همراه رشد جمعیت خود شهر تهران تراکم زیادی در آن بوجود آمد. تمرکز و تراکم تجاری و بازرگانی عمده و تجمع نقدینگی افراد در این شهر که یکی از علل اصلی تراکم جمعیت در تهران و آشفته‌گی اقتصادی این شهر بود دنبال خود دهها شغل کاذب و واسطه‌های و حاشیه ای را ایجاد کرده و برانبوه جمعیت غیر مولد و مصرف کننده شهر افزود.

بارشد بی رویه شهرنشینی و به دنبال تقاضاهای بسیار برای مسکن و امکانات زندگی رشد فیزیکی شهرها نیز بی رویه و سریع افزایش پیدا کرد. این امر ضمن ناهماهنگی بارشد شهرنشینی سبب بروز بسیاری از مشکلات و مسایل شد. در کل عامل اولیه که عبارت از انتخاب تهران بود به همراه سایر عوامل ثانویه مانند مهاجرت رشد طبیعی شهر و تمرکز، گسترش بی رویه شهر تهران را باعث شده و مشکلات و مسایل بعدی دنبال آن پدید آمد.

بنابراین در پی وابستگی اقتصادی، انجام اصلاحات ارضی و تشدید مهاجرت روستائیان به شهرها، تمرکزگرایی به عنوان یک مشکل، موجب از هم پاشیدگی شبکه شهری شد. در خود شهرهای بزرگی مثل تهران نیز بحرانها و مشکلاتی پدیدار شدند.

بدنبال متاثر شدن سیاستهای شهرسازی و روند برنامه ریزی شهری از بروز مسایل و مشکلات در شهرها و شهرنشینی، ساخت شهرها نیز تغییر کرده و بارشد بی رویه شهرنشینی و شهرگرایی، گسترش بی اصول و بی برنامه شهرهایی چون تهران نیز صورت گرفت. مفهوم منطقه شهری بهم خورده و شبکه شهری با ظهور بزرگ سری و درکنار آن پیدایش چند شهر بزرگ از هم گسیخته شد. مهاجرت بی رویه و افزایش جمعیت شهرنشین به دنبال خود نیاز به مسکن و سرپناه را افزایش داده و به کمبود مسکن دامن زد. این مسئله، تهیه و اجرای طرحهای جامع رانیز دچار اختلال کرده و پیش بینی های برنامه ریزی را با شکست مواجه کرد. در پی فشار زیاد جمعیت و مشکلات روزافزون شهرها تصمیم به تاسیس

شهرهای جدیدی گرفته شد تا محلی برای سرریز جمعیتی شهرهای بزرگ، هدایت مهاجرین [کنترل رشد شهرهای بزرگ و... باشند].

تحولات برنامه ریزی شهری

برنامه ریزی شهری در ایران در دوره جدید، دچار دگرگونیها و تحولات گوناگونی شده است. به دنبال فرارسیدن موج فراگیر شهرسازیهای جدید بعد از انقلاب صنعتی به ایران، اقداماتی نیز در شهرهای کشور صورت گرفت. این اقدامات به صورت قابل توجه از زمان به حکومت رسیدن رضا خان شروع شده و تا به امروز ادامه پیدا کرده است.

اولین اقدامات شهرسازانه، ایجاد خیابان های عریض و اکثراً شطرنجی و عمودبر هم بود. این خیابانها بر پیکر قدیمی شهرهای ایران تحمیل شدند. در پی این اقدامات هیچگونه توجهی به ویژگیهای بافتهای قدیمی نشد. نتایج این امر از هم پاشیده شدن شالوده و اساس بافت کالبدی شهرهای ایران و از هم گسیختگی محلات قدیمی بود. بازارهای قدیمی نیز به صورتهای گوناگون تحت تاثیر خیابان کشیها و تحولات جدید اقتصادی و اجتماعی و تصمیمات عجولانه و بدون مطالعه قرار گرفتند.

ایجادساختمانهای به سبک جدید مرحله بعدی شهرسازیهای اولیه را تشکیل میداد. بعد از آن میتوان شاهد شکل گیری محلات و بافتهای جدیدی به دور هسته اولیه شهرهای قدیمی بود. این ساخت و سازها که بافتهای میانی شهرها را تشکیل میدادند با سرعتی متوسط و نه به کندی روند شکل گیری بافت قدیمی و نه به سرعت ایجاد بساز و بفروشهای بعدی شکل گرفتند. در مرحله بعدی بافتهای جدید با سرعتی سرسام آور سطح شهرها را گسترش دادند. در طی این گسترشهای بی رویه، زمینها و مناطق کشاورزی و زراعی اطراف و حومه شهر به زیرساختمان رفتند. این شهرسازیها منحصر به ایجاد ساختمانها و راههای ارتباطی بدون سلسله مراتب مناسب بود. در این گسترش سریع هیچ تناسبی بین کاربریهای مورد نیاز شهری و ساختمان سازی و خیابان کشی وجود نداشت. هیچ گونه توجهی نیز به اصول برنامه ریزی شهری نمیشد. جمعیت شهرها در این دوره بسرعت فزونی یافته و به طور ناهماهنگ رشد جمعیتی و گسترش سطح شهرها صورت میگرفت.

طرحهای جامع شهری برای کنترل این رشد و هدایت منطقی گسترش آینده شهرها تدوین شدند. در بعضی موارد این طرحها که از الگوهای خارجی اقتباس شده بودند، توسط کسانی تهیه شدند که با ویژگیهای سرزمینی ایران آشنائی نداشتند. علاوه بر نواقص در تهیه، امکانات و ضمانت اجرایی برای اجرای این طرحها نیز بطور مناسب وجود نداشت. علاوه بر آن وجود اشکالاتی در نحوه تهیه، اجرای احتمالی آنها را نیز مشکل می ساخت. به هر حال این طرحها برای شهرهای گوناگون کشور تهیه و تصویب شدند. اقداماتی نیز در جهت ارائه برنامه ها و طرحهای پیشنهادی طرحهای جامع صورت گرفت. اما

مسئله مهمی که تهیه و اجرای این طرحها را تحت تاثیر قرار میداد، فقدان یک برنامه ریزی مدرن و سیستمی در کشور بود. عدم تهیه و اجرای برنامه های منطقه ای، تهیه و اجرای طرحهای جامع را به صورت امری تشریفاتی در آورده بود.

شهرهای جدید:

نبود برنامه ریزی های ملی منطقه ای و عدم توزیع امکانات و تسهیلات مناسب زندگی و اشتغال در کل کشور، مهاجرت های شدیدی را دامن زد که نتیجه آن حاشیه نشینی و زاغه نشینی و کمبود و گرانی مسکن در شهرهای بزرگ بود، ایجاد آلودگیهای فرهنگی، زیست محیطی و ... در شهرهای بزرگ و همچنین ایجاد مشکلات اقتصادی و اجتماعی در این شهرها نیاز به برنامه ریزی های جدید و مناسبی را افزایش میداد. این مسئله هنگامی ضرورت خود را بیشتر نشان میداد که رشد سریع جمعیت در کشور در کنار مهاجرت بی رویه به شهرهای بزرگ، آنها را با جمعیت اضافی روبرو ساخته بود.

به منظور رفع چنین مشکلاتی و برای جوابگویی به نیازهای جدید اشتغال، مسکن و سطوح جدید شهری، تصمیم به ایجاد شهرهای جدید در کشور گرفته شد. این شهرها - که بهترین طرحها و برنامه ریزی های شهری کشور را شامل میشوند- در اطراف و حومه شهرهای بزرگ همچون تهران، تبریز، اصفهان، شیراز، مشهد و ... ساخته خواهند شد. جمعیت زیادی برای این شهرها پیش بینی شده است. اما پس از اسکان جمعیت پیش بینی شده، رشد سریع جمعیت و مهاجرت های احتمالی به از دیاد سرسام آور جمعیت آنها دامن خواهد زد. از سوی دیگر شهرهای جدید تنها جوابگوی بخشی از سطوح شهری و امکانات مورد نیاز در آینده را تشکیل میدهند. علاوه بر آن، ایجاد شهرها باید الگوی قابل توجهی باشند برای آینده و نه اشتباهاتی برای کسب تجربه در ایجاد شهرهای بعدی. وجود مسائل ذکر شده و سایر مسائل قابل طرح و بحث پیرامون موضوع برنامه ریزی و ایجاد شهرهای جدید، لزوم برنامه ریزی های دقیق و توجه کافی به ویژگیهای شهرنشینی و شهرسازی قدیمی، مسائل و مشکلات فعلی شهرها و کسب تجربه های مفید و سازنده از شهرهای جدید احداث شده و مطالعه ویژگیهای سرزمینی کشور و مناطق مختلف آن و توجه به آنها در ایجاد شهرهای جدی را ضروری می سازد. همچنین در نظر گرفتن ایجاد این شهرها در قالب برنامه ریزی های ملی و منطقه ای و توجه به روابط و تاثیرات متقابل آنها با شهرها و مناطق اطراف و به ویژه با شهرهای مادر، امری مهم و ضروری است.

در قالب چنین برنامه ریزی های مدون و از پیش اندیشیده ای، ایجاد شهرکهای صنعتی به عنوان یک عنصر مهم در موفقیت طرحها و برنامه ها و کاهش مشکلات و مسائل گریبانگیر شهرهای بزرگ و مناطق کشاورزی ضروری به نظر میرسد. ایجاد قطبها و مراکز صنعتی علاوه بر ایجاد زمینه های مناسب سرمایه گذاری و تولید و کسب سود، میتواند در بوجود آوردن تعادل زیست محیطی سودمند باشد.

طرح‌های ساختاری راهبردی :

پس از دهه شصت در اروپا و آمریکا در پی انتقادات وسیعی که نسبت به الگوی برنامه ریزی سنتی و طرح‌های جامع و تفصیلی مطرح شده

تهیه اینگونه طرح‌ها منسوخ و الگوی جدیدی جایگزین آن شد. پیش از این چنین تصور میشد که شهر نیز مثل هر پدیده دیگری به کمک تعقل قابل شناخت و نظارت و هدایت است اما تردیدهای جدی در این نحوه نگرش پدید آمد و اولاً معلوم شد ماهیت شهرها بسیار پیچیده تر از آنست که گمان میرفت ثانیاً امکانات شناختی و مداخله ما در روند تحولات شهرها بسیار محدود است، ثالثاً میزان و نوع مداخله در ساختار و عملکرد شهرها امری بسیار حساس است و با عوارض پیش بینی نشده همراه خواهد بود همچنین بخش مهمی از انتقادات معطوف به افول ارزشهای کیفی و فرهنگی و ظهور دانش طراحی شهری بود.

بعلاوه عمده ترین انتقاداتی که به طرح‌های جامع توسعه شهری از نظر کارامدی وارد شد ناهماهنگی میان فرایند تهیه طرح‌ها و سیاستهای اقتصادی و اجتماعی، آمرانه و دستوری بودن فقدان مشارکت مردم در تصمیم گیری، آرمانی و انتزاعی بودن و عدم قابلیت اصلاح و تغییر بود که در کشورهای درحال توسعه علاوه بر مشکلات فوق کاستی های دیگری نیز رخ مینمود از قبیل :

رشد سریع شهرنشینی و دگرگونی سریع بافت کالبدی

تنوع و گوناگونی عمیق ویژگیهای اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی شهروندان

عدم توفیق در تامین منابع مالی جهت اجرای طرح‌ها

مهاجرت شدید که خود نیاز به تنظیم برنامه ای پویا دارد

الگوی پیشنهادی برای جایگزینی طرح‌های جامع برنامه ریزی راهبردی با ویژگیهای زیر است.

برنامه ریزی استراتژیک برای شهرها شامل تبیین راهبردهایی بر اساس عملکرد، دستیابی به وفاق نظر و کاربرد طیفی از سازوکارهای اجرایی به جای ابزار سنتی کنترل کاربری زمین می شود .

مزایای برنامه ریزی راهبردی در یک نگاه کلی رامی توان: فراهم نمودن چشم اندازی برای آینده و روشن نمودن مسیر حرکت های آتی سازمانها، تعیین الویتهای اجرایی و بکارگیری منابع، بهبود عملکرد سازمانی، و ایجاد فرصتهایی برای مشورت عمومی برشمرد.

دو کشور انگلستان و ایالات متحده امریکادر کاربرد نگرش جدید و تهیه طرح‌های ساختاری و راهبردی پیشگام شدند .

در کشور ما نیز پس از درک عدم کارایی طرح‌های سنتی (جامع و تفصیلی در شهرها) ضرورت بکارگیری مدل راهبردی اولین بار در تهیه طرح‌های توسعه شهر تهران توسط نهاد تهیه کننده طرح‌ها

استفاده و سپس در کلانشهرها ادامه یافت. استفاده از این الگو بعنوان ارایه برنامه توأم اصلاح ساختار مدیریت و برنامه ریزی شهری بدلیل دشواریهایی که در تحقق خود در کشورهای در حال توسعه روبروست که منشا آن نه به ماهیت خود طرح بلکه بیش از آن به فراهم نبودن زیر ساختهای اقتصادی اجتماعی و ناهماهنگی در قوانین و تشکیلات شهرسازی در کشور در مرحله آزمون قرار دارد.